

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Restaureren tussen de dieren

FOTO RCE, TON HENDRIKS

4 | Restaureren in Artis

Artis staat vol monumentale dierenverblijven en andere gebouwen. Steeds wordt er daar wel een van gerestaureerd.

FOTO SWECO

22 | Gewapend beton

De kazemat Vreeswijk-Oost is in 1936 gebouwd. Archeologisch onderzoek rond het verdedigingswerk levert nieuwe informatie op.

FOTO STAATSORBEREIER, WOUTER KORE

26 | Grote achtertuin

Na 1965 zijn er aan de randen van steden veel recreatiegebieden aangelegd. De omwonenden gebruiken ze vooral als achtertuin.

FOTO RCE, MICHEL MESS

32 | Wedergeboorte

Alle verf was eraf. En de stoffering ontbrak. Toch is de Amsterdamse School-wieg van architect Kees van der Wilk prachtig gerestaureerd.

VERDER IN DIT NUMMER

3	In Kort Bestek	18	Kijk!
8	Gevonden in de Rooswijk	20	De Schadeatlas
10	Kunst Zoekt Plek	25	Drie Dingen
11	Herenigd in Sarajevo	28	Het Keunenhuis
12	De restauratie van de Sint Jan	31	Het Monster
15	Aangenaam Kennis Te Maken	34	Publicaties
16	Het Nederlandse museum	36	Voor & Na

Foto voorzijde In Artis wordt steeds wel een monumentaal dierenverblijf of ander gebouw gerestaureerd. Zie pagina 4.

FOTO RCE, TON HENDRIKS

Omdenken

Toen ik de artikelen voor dit Tijdschrift las, bleef er een woord in mijn hoofd haken. Soms heb je dat, een enkel woord dat je helpt om vanuit een ander perspectief te kijken. 'Omdenken' is het woord. Een van onze adviseurs gebruikt het, niet als modieus kunstje, maar als vanzelfsprekendheid in de erfgoedzorg. En je gaat het pas zien als je het doorhebt, aldus Cruijff: dit Tijdschrift zit er vol mee. Een kleine bloemlezing, met een aangrijpend slot.

Iemand die zijn huis op een terp wil bouwen krijgt van ons het advies om geen traditionele heipalen te gebruiken, maar een houtskelet op een plaat. Dat zorgt voor minder verstoring van de archeologische resten in de ondergrond. In het verhaal over Artis zie je hoe een dierentuin verandert in een ensemble van dieren, gebouwen en park. De vernieuwing zit niet alleen in de aanpassing van de monumenten, maar ook in de wijze waarop de bezoekers worden uitgedaagd om naar de dieren te kijken. Van observeren naar identificeren en ervaren. Het leegstaande rijksmonumentale Keunenhuis is omgedacht in 'het landschap op je bord'. Een fantastische oplossing van Natuurmonumenten en kok Nel Schellekens. Onderzoekstechnieken van de politie zijn bij een vervaagd dagboek uit de Tweede Wereldoorlog ingezet om het onzichtbare zichtbaar te maken.

En dan die recreatiegebieden van na 1965. Polderbos zoekt verdienmodel met biodiversiteit, waterberging en kooldioxideopslag. In het artikel over de Sint Jan in 's-Hertogenbosch zit de perspectiefwisseling van 'Wanneer is de restauratie klaar?' naar 'Altijd in de steigers is goed.' Te weten goed voor de opbouw van expertise en goed voor de continuïteit en kwaliteit van de specialistische werkgelegenheid. Maar het indrukwekkendste voorbeeld van omdenken in dit Tijdschrift betreft keramiek van Ben van Renssen, dat in de residentie van de Nederlandse ambassadeur in Sarajevo is geplaatst. Zo is de kunstenaar herenigd met zijn zoon, die omkwam terwijl hij diende bij Dutchbat. Tegenwoordig leidt Van Renssen keramisten daar op, om vreedzaam samenleven te bevorderen. Een bewonderenswaardig ander perspectief.

Susan Lammers
algemeen directeur

FOTO RCE, JARNO FORS

ODE AAN DE VRIJWILLIGER

FOTO TACO ANEMA

Vrijwilligers uit Oosterwijtwerd

Wie zijn toch die vrijwilligers die zich met hart en ziel inzetten voor monumentale kerken? Wat bindt ze en wat doen ze precies? Een antwoord hierop geeft fotograaf Taco Anema met de tentoonstelling *Passanten*. Anema portretteerde voor de jubilerende Stichting Oude Groninger Kerken maar liefst 94 plaatselijke commissies. Van beheerders, rondleiders en zilverpoetsers tot de carilloncommissie en klokkenluiders. Deze ode aan de vrijwilliger is tot en met 18 augustus te zien in de Der Aa-kerk in Groningen en van 16 september tot en met 10 oktober bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort. Nadere informatie: www.deraakerkgroningen.nl en www.cultureelerfgoed.nl.

BIODIVERSITEIT IN HISTORISCH PERSPECTIEF

Veranderingen in de biodiversiteit van Nederland kunnen sinds 1 juli in historisch perspectief worden geplaatst met behulp van www.athena-research.org. Op de site is ecologische en historische informatie over planten

FOTO RCE

Een archeoloog graaft een paardenskelet op

en dieren te doorzoeken. Daaronder bevinden zich archeobotanische en -zoölogische gegevens uit opgravingen, afkomstig van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De site laat mooi zien hoe je archeologische feiten in een ander vakgebied kunt gebruiken. Athena is een samenwerking van de universiteiten van Utrecht, Wageningen en Nijmegen met onder meer de Rijksdienst.

JURY'S BESPREKEN JONGE ERFGOEDTALENTEN

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

Het Monumentalent van vorig jaar

Wie mogen zich straks het Monumentalent en het Museumtalent van het jaar noemen? Welke jonge finalisten zullen het podium betreden op het Museumcongres op 3 oktober en op het Monumentencongres op 7 november? In de komende weken nomineren de jury's elk drie professionele talenten. De talentprijzen zijn door de minister van Cultuur ingesteld om verjonging te stimuleren. Vergrijzing, vernieuwing en diversiteit zijn namelijk uitdagingen waar de erfgoedwereld zich voor geplaatst ziet. Beide uitverkiezingen worden georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De winnaars van 2019 mogen een door het Mondriaan Fonds gefinancierd traject uitstippelen om zich verder te ontwikkelen.

LEVEN MET WATER

Vorige maand heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed op www.cultureelerfgoed.nl de landkaart *Leven met water* gepubliceerd. Deze laat goed zien hoe bepalend de omgang met water voor ons land is geweest en nog steeds is. Denk aan dijken, windmolens en gemalen waarmee we polders drooghouden. En aan water als militair verdedigingsmiddel. Op de interactieve kaart kun je elementen aan- en uitzetten en die combineren met allerlei historisch kaartmateriaal. De themakaart biedt inspiratie voor ruimtelijke ontwikkeling die aan water gerelateerd is. Ook is *Leven met water* een wetenschappelijke kennisbron voor historici, archeologen en historisch geografen.

ROUTEKAART VERDUURZAMING

Eind juni presenteerde het kabinet het Klimaatakkoord, een overeenkomst tussen tal van organisaties om de opwarming van de aarde tegen te gaan. Ook de monumentensector draagt hier zijn steentje aan bij. Zo brengt deze binnenkort de *Routekaart verduurzaming monumenten* uit, ondersteund door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Daarin staan de stappen die nodig zijn om de uitstoot van kooldioxide te verminderen met veertig procent in 2030 en zestig procent in 2040. De gedachte is dat je monumenten kunt verduurzamen met behoud van hun cultuurhistorische waarde. Om de eigenaren hierbij te helpen zal de sector allerlei acties ondernemen.

LEERLINGARCHEOLOGEN GRAVEN WRAK OP

Leerlingen en studenten van verschillende archeologieopleidingen graven deze zomer bij Zeewolde in Flevoland het wrak van een klein vuilnisschip op. Het scheepje was beladen met stadsvuil toen het in de negentiende eeuw op de Zuiderzee zonk, voor de kust tussen Nijkerk en Harderwijk. Het wrak is in 1973 in de nieuwe polder aangetroffen. Door de lage grondwaterstand is het scheepshout momenteel in een matige staat. De 'veldschool' wordt georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

FOTO RCE, JARNO PORIS

Een archeoloog in de dop aan de slag bij Zeewolde

POSITION PAPER MONUMENTEN

FOTO RCE, MICHEL VAN HOUTEN

Groningen kan nu zorgen voor meer maatwerk bij het monumenten versterken

Deze zomer heeft het Nederlands Normalisatie-instituut het *Position paper monumenten* uitgebracht. Met dit technische achtergronddocument kunnen constructeurs, vergunningverleners en eigenaren bij monumenten meer maatwerk leveren als zij de *Nederlandse praktijkrichtlijn voor aardbevingsbestendig bouwen* volgen, de NPR 9998. Op deze manier kan bij het versterken van monumenten in de provincie Groningen de cultuurhistorische waarde zo goed mogelijk behouden blijven. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en de Nationaal Coördinator Groningen leverden een inhoudelijke bijdrage aan het document en financierden het mede. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.

FOTOWEDSTRIJD

Enthousiaste amateurfotografen, opgelet! Wie wandelt of fietst er wel eens over een van de vele terreinen van Natuurmonumenten? Diegenen worden hierbij opgeroepen foto's te maken van cultureel erfgoed dat ze onderweg tegenkomen. Buitenplaatsen, kastelen, boerderijen, grafheuvels; alles is mogelijk, als het maar erfgoed is. Een professionele jury van zowel Natuurmonumenten als de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed buigt zich over de inzendingen. De foto's worden beoordeeld op technische aspecten, maar compositie, creativiteit en originaliteit wegen net zo zwaar mee. De twee beste fotografen winnen cadeaubonnen van Natuurmonumenten. Deelnemers kunnen hun foto tussen 1 september en 1 oktober inzenden. Nadere informatie: www.natuurmonumenten.nl. ■

FOTO NATUURMONUMENTEN

Kasteel Hackfort staat op een terrein van Natuurmonumenten

Restaureren in Artis

Tussen de DIEREN de STEIGER op

Het rijksmonumentale Groote Museum in Artis wordt gerestaureerd en vernieuwd

Artis is de oudste dierentuin van Nederland, sinds 1838 al. Het historische park in Amsterdam staat vol monumentale dierenverblijven en andere gebouwen. Steeds wordt er daar wel een van gerestaureerd. Maar hoe verhoudt dit culturele erfgoed zich tot onze hedendaagse ideeën over dierenwelzijn, duurzaamheid en toegankelijkheid? RENATE PEKAAR

Er is gezocht naar een balans tussen behoud en vernieuwing

De steigers zijn weg. Het resultaat van de restauratie van het imposante Groote Museum is nu goed zichtbaar. Aan de buitenkant dan, want binnen wordt er nog hard gewerkt om de museumzalen op de bovenverdieping na ruim zeventig jaar weer open te kunnen stellen. Hier komt een museum over de relatie tussen mens en natuur. Ook aan de zalen beneden moet nog het nodige gedaan worden voor zij hun deuren kunnen openen voor lezingen, feesten en ontvangsten. Het Groote Museum uit 1855 in de Amsterdamse dierentuin Artis is gebouwd naar ontwerp van architect Jan van Maurik. Het was een ontmoetingsplek voor de leden van het Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra en een van de eerste nieuwgebouwde musea van Nederland. De zalen stonden vol skeletten en opgezette dieren. Het is een bijzonder gebouw, vanwege onder meer de speciale toetreding van het daglicht, de gaaf bewaarde vitrinekasten uit de negentiende eeuw, de ingenieuze draagconstructie en het zeldzame ventilatiesysteem.

Deze kenmerkende onderdelen blijven uiteraard behouden in de huidige restauratie. Die kent een lange voorbereiding, waarbij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed als adviseur betrokken was, samen met de gemeente. 'Het is gigantisch ingewikkeld, maar het wordt geweldig.' Aan het woord is Erik de Jong. Hij is hoogleraar Cultuur, Landschap en Natuur aan de Universiteit van Amsterdam en is als adviseur aan Artis verbonden. 'De spectaculaire, monumentale trap wordt hersteld als onderdeel van de nieuwe route door het Groote Museum. Via de entree in het nieuwe souterrain kunnen museumbezoekers en andere gasten straks langs elkaar heen bewegen. Zo kunnen museum en ontvangstzalen optimaal naast elkaar bestaan. Dat zit slim in elkaar.'

Toegankelijkheid en duurzaamheid

Merk X architecten is verantwoordelijk voor het ontwerp van de vernieuwing en restauratie van het Groote Museum. Daarbij kregen zij hulp van het team van Artis en adviseurs zoals kleuronderzoekers en bouwhistorici. Er is gezocht naar een balans tussen het behoud van de bijzondere onderdelen en het historische karakter enerzijds en vernieuwing ten behoeve van toegankelijkheid en duurzaamheid anderzijds. Zo worden de vitrinekasten gerestaureerd, maar komt er in een van de zalen ook een nieuwe tribune, die deze geschikt maakt voor lezingen en andere bijeenkomsten. De gaanderijen met balustrades worden verstevigd, zodat bezoekers boven in de zalen kunnen lopen en er komt een loopbrug om zalen met elkaar te verbinden. Artis ontving voor de restauratie van het Groote Museum subsidie van de Rijksdienst. Dat was al in 2011, tegelijkertijd met een bijdrage voor de Ledenlokalen, het gebouwencomplex uit 1870-1893 rechts naast de hoofdingang.

De restauratie van de Ledenlokalen is als eerste opgepakt en sinds 2014 is hier Micropia gevestigd, het enige microbenmuseum ter wereld. Bij de totstandkoming daarvan was de Rijksdienst nauw betrokken. Er viel veel te ontdekken. Zo is er in de zijpaviljoens historisch behang aangetroffen. Dit is hersteld en gecombineerd met nieuw ontworpen behang en vloerbedekking. Een mooie combinatie. Momenteel is alweer de volgende megaklus in voorbereiding: de restauratie en verbouwing van het Aquariumgebouw uit 1882. Zout water heeft de catacomben aangetast, waarop de historische aquaria en grote zaal rusten. Ook hier denkt de Rijksdienst mee over de restauratie, duurzaamheid, omgang met het historische interieur en subsidie. »

In het Groote Museum uit 1855 komt een museum over de relatie tussen mens en natuur

FOTO RCE, TON HENDRIKS

TEKENING ARTIS

FOTO RCE, TON HENDRIKS

De volgende megaklus is de restauratie en verbouwing van het Aquarium uit 1882

» Kennis der Natuurlijke Historie

Het Groote Museum, de Ledenlokalen en het Aquariumgebouw zijn drie van de belangrijke Artis-gebouwen uit de negentiende eeuw. In 1838 richtten de heren Westerman, Werlemann en Wijsmuller het Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra op, om 'de kennis der Natuurlijke Historie' te bevorderen. Zij kochten een terrein in de Amsterdamse Plantagebuurt, waar een park en dierenverblijven werden ingericht. Vooral in de eerste veertig jaar is het grondoppervlak uitgebreid. Daarbij zijn bestaande gebouwen in de diertuin geïncorporeerd, zoals de kleine buitens Welgelegen en Weltevreden. Ook sommige paden en enkele tot dierenverblijf verbouwde panden dateren van voor 1838. Zo ontstond de oudste diertuin van Nederland, die bekend werd als Artis. Het is een beschermd complex van 26 rijksmonumenten. Artis is zogezegd een van de Plekken van Plezier waar Open Monumentendag zich dit jaar op 14 en 15 september op focust.

Die rijksmonumenten in Artis zijn niet alleen de indrukwekkende gebouwen, maar ook dierenverblijven, kleine objecten zoals tuinvazen en een deel van de historische tuin. Door de jaren heen is de diertuin gegroeid tot een bijzonder ensemble van

gebouwen, dieren, bomen, planten, kunst en boeken. Juist vanwege deze samenhang heeft Artis een integrale benadering van erfgoedzorg nodig. 'Artis is een plek waar natuur en cultuur samenkomen. Erfgoed helpt om dit verhaal te versterken en in perspectief te plaatsen', zegt directeur Rembrandt Sutorius. 'De monumenten laten zien waar we

vandaan komen, hoe Artis begon en zich ontwikkelde. De monumentale bomen, vijvers en gebouwen geven magie aan het park en zijn deel van onze identiteit.'

Geen ecologische voetafdruk

Onder andere duurzaamheid en toegankelijkheid voor iedereen zijn momenteel belangrijke thema's in de erfgoedzorg. Artis heeft hoge ambities op dit vlak. 'In 2030 willen we geen ecologische voetafdruk meer hebben: geen restafval produceren of fossiele energie verbruiken', legt Sutorius uit. Er is een eigen warmte- en koudeopslag, regenwater wordt opgevangen voor het bewateren van het park en er worden zonnepanelen geïnstalleerd waar dat kan. 'We zijn alle gebouwen langsgelopen om te kijken waar we winst kunnen halen. Zo hebben we een kalender voor de komende elf jaren opgesteld en gaan we monument voor monument aanpakken. Dat kunnen kleine verbeteringen zijn, zoals het aanbrengen van isolatie of ledverlichting. Maar het kan ook gaan om grotere aanpassingen, zoals het aanleggen van vloerverwarming of een warmte- en koudeopslaginstallatie. Juist omdat we zo veel monumenten hebben, willen we graag een voorbeeldrol vervullen.'

Dat dit een grote opgave is, onderkent ook minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Ingrid van Engelshoven. Zij kondigde eerder dit jaar aan Artis extra subsidie te verlenen voor investeringen in duurzaamheid, toegankelijkheid en het aantrekken van zo veel mogelijk bezoekers. Het gaat om vier miljoen euro. 'De toezegging was een grote verrassing, maar is zeer welkom', vertelt directeur Sutorius. 'Het kan ons helpen onze ambities waar te maken.'

De directeurswoning

Dat daar al volop aan wordt gewerkt wordt duidelijk bij onder meer het huis waar Sutorius woont, in Artis zelf. Dat is de directeurswoning, in 1897 ontworpen door architect Jaap Klinkhamer. 'Op de oprichter na heeft elke directeur hier gewoond. Ik ben de zevende', vertelt Sutorius. 'Het is een voorrecht om hier te wonen. De kinderen

FOTO ARTIS, BAS LOSEHOOT

De Salmhuisjes uit 1875-1890 hebben weer hun originele donker- en lichtbruine tinten

In de monumentale slingervijver is een fossielvrij verwarmd apenverblijf gebouwd

wandelen zo door het park naar school en lopen er na het eten vaak ook nog een rondje. Voordat wij hier vorig jaar onze intrek namen, is de monumentale villa met liefde opgeknapt in oorspronkelijke stijl.' Daarbij zijn ook duurzaamheidsmaatregelen getroffen. Zo is er een warmtepomp geïnstalleerd en is het dak geïsoleerd. Dat kon zonder de aansluitingen op de dakgoten en dakranden aan te passen. De ramen, die voor het overgrote deel al geen origineel glas meer hadden, zijn voorzien van dubbelglas dat binnen de profilering past. De gevels zijn aan de binnenkant geïsoleerd, maar dat is niet zichtbaar, omdat daarvoor net zoals vroeger wandbespanning is aangebracht. Ook heeft het interieur weer meer kleur gekregen, doordat het schilderwerk is geïnspireerd op de afwerklagen die bij kleurhistorisch onderzoek werden aangetroffen. De laatste jaren wordt er stevast voorafgaand aan restauraties en renovaties in Artis kleurhistorisch onderzoek gedaan. Zoals bij de Salmhuisjes achter in het park. Deze houten werkplaatsen en opberglodsen in chaletstijl zijn ontworpen door vader en zoon Salm en gebouwd van 1875 tot 1890. Lange tijd zijn de huisjes helemaal wit geweest, maar bij de laatste renovatie in 2013 zijn de kleuren teruggebracht naar de originele donker- en lichtbruine tinten en blauwe details. Hiermee komt de architectuur weer goed tot haar recht. Het kleuronderzoek heeft ook bij diverse andere Artis-gebouwen bijgedragen aan een origineler en eigener kleurenpalet.

Een slingervijver

Een van de reeds bestaande stukjes Amsterdam die in de eerste jaren onderdeel van Artis werden, is de Nieuwe Prinsengracht. Die liep toen dwars door de

dierentuin heen. Pas in 1866 mocht hij worden afgesloten. De gracht werd omgevormd tot een vijver met sierlijk gebogen oevers, geheel volgens de landschappelijke stijl die toen in de mode was. Het werd een slingervijver met twee aanmerkelijke versmallingen. Hier werden twee gietijzeren bruggen naar ontwerp van Gerlof Salm geplaatst, waardoor er drie kleine vijvers lijken te zijn. In 1911 besloot Frits Portielje, bijna vijftig jaar lang inspecteur van de levende have van Artis, de noordelijke vijver te veranderen. Deze kreeg een uitstulping en bredere, moerassige oevers, opdat zich hier watervogels zouden vestigen. Dit was een van de eerste pogingen in Nederland om nieuwe natuur te maken.

Dit Vogelpoeltje of 't Veentje, zoals de vijver daarna heette, werd een succes. Verschillende vogels kwamen aanvliegen en zijn er gebleven. Eenden, ganzen, reigers en aalscholvers vertoeven hier nog steeds, maar sinds juni delen zij de vijver met 'nieuwe burens'. Zwarte slingerapen hebben hun intrek genomen in een nieuw binnenverblijf en op twee nieuwe eilanden. Het houten apenverblijf staat op heipalen waarin een bodem-energie-installatie is verwerkt en heeft zonnepanelen op het dak. Het is het eerste fossielvrij verwarmde verblijf in Artis. Op deze manier biedt de monumentale vijver ruimte voor vernieuwing en is er een nieuwe tijdlaag aan de geschiedenis toegevoegd met behoud van de historische kwaliteit.

Romantische ruïne

Ook zojuist vernieuwd is de Uilenruïne. Die is in 1921 gebouwd ter vervanging van de hokken waarin de uilen tot dan toe gehuisvest waren. Nu, honderd jaar later, waren de volières in de ruïne op hun beurt verouderd. De romantische, brokkelige ruïne bestaat uit nagebouwde muur- en torenrestanten. Ook dit was een ontwerp van Portielje. Volgens de overlevering gaf hij de ruïne vorm naar voorbeeld van het voormalige Kasteel Brederode bij Santpoort en zou hij zelfs eigenhandig brokstukken van de oude ruïne naar Artis hebben overgebracht. De verwijzing naar een kasteel is terug te zien in de 'buitenzijde met slotgracht' en een 'binnenhof',

De Uilenruïne uit 1921 is gemoderniseerd met een netconstructie die haar omvat

zoals Portielje de ruïne vlak na de bouw omschreef. Om de vogels meer ruimte te geven bedacht Thijs de Zeeuw, die meerdere dierenverblijven in Artis heeft ontworpen, een netconstructie die het geheel omvat. Het idee van een 'buiten' en 'binnen' komt terug in de beplanting en in de verschillende soorten vogels. Een drassig landschap biedt plaats aan Japanse kraanvogels en er is een stenige omgeving gecreëerd voor de sneeuwuilen.

De dieren voelen zich goed thuis in deze historische context

Op deze manier is er een nieuwe invulling gegeven aan het oorspronkelijke concept. Dit doet recht aan zowel het dierenwelzijn als het monument. En naar het zich laat aanzien voelen de dieren zich goed thuis in deze historische context. Een blij verraste De Zeeuw: 'De sneeuwuil had op haar eerste dag in de volière al een ei gelegd!' Adviseur Erik de Jong wijst erop dat de vernieuwing niet alleen zit in de aanpassing van het monument, maar ook in de manier waarop bezoekers worden uitgedaagd naar de dieren te kijken. Honderd jaar geleden ging het vooral om het observeren. Nu zijn er stapstenen en silhouetten van dansende kraanvogels toegevoegd, die bezoekers uitnodigen zich in hen te verplaatsen. 'Door de kraanvogeldans na te volgen dans je een ode aan het dier', aldus de Artis-professor. Inderdaad, natura artis magistra, de natuur is de leermeesteres van de kunst. En de monumentale gebouwen, bomen en vijvers van Artis vormen daarvoor al ruim 180 jaar een fraaie enscenering. ■

Renate Pekaar, adviseur bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, biedt expertise bij de restauraties in Artis, r.pekaar@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.artis.nl.

De 2200 uit het wrak van de Rooswijk opgedoken voorwerpen zijn nu bijna allemaal geconserveerd

Gevonden in de Rooswijk

Opgedoken

Ze zijn nu vrijwel allemaal geconserveerd, de 2200 voorwerpen die afgelopen twee jaar uit het wrak van de Rooswijk boven water zijn gehaald. Het schip van de Vereenigde Oostindische Compagnie zonk in 1740 voor de kust van Engeland. Wat is er zoal in gevonden?

FRANK BERGEVOET & MARTIJN MANDERS

In de zomers van 2017 en 2018 is er onder leiding van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed archeologisch onderzoek uitgevoerd naar de Rooswijk. Dit schip van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie verging in januari 1740 voor de kust van Kent in Engeland. Bij de opgravingen haalden duikende archeologen 2200 voorwerpen boven water. Daaronder bevinden zich 1300 zilveren munten, leren schoenen, kruiken, sierlijk gesneden mesheften en een olielamp. En kisten met handelswaar voor Indië, zoals flessen wijn en grote platen koper. Maar ook grote, zware blokken verroest en aan elkaar gekit materiaal. De voorwerpen zijn nu bijna allemaal geconserveerd. En dat is prima gebeurd. Vooral de grote brokken leverden veel nieuwe informatie op. Iedereen was natuurlijk enorm benieuwd naar de inhoud van de tonnen en kisten die erin verborgen zaten.

Helaas konden ze niet allemaal eerst met röntgen worden onderzocht, omdat de blokken te massief waren om de stralen door te laten. De conservatoren en archeologen troffen er onder meer munten met gaatjes in aan, en gespen en kralen. Dit waren duidelijk de waardevolle bezittingen van een eenvoudige zeeman aan boord van het schip. Ook is er gewerkt aan een brok waarin weeggewichten zaten, samen met textiel, touw en leer. Een brok leverde twee duelleerpistolen op en uit een andere kwam een tinnen kan met zes lepels. De paleobotanisten zochten tussen al dit materiaal naar plantenresten. De pollenmonsters worden nog onderzocht, maar de botanisten hebben al wel tuinbonen aangetroffen en het kaf van boekweit, dat vaak gebruikt werd als verpakkingsmateriaal.

Oost-Indiëvaarder

De Rooswijk was een handelsschip van de Vereenigde Oostindische Compagnie, in 1737 in Amsterdam gebouwd om mee naar Azië te reizen. De Oost-Indiëvaarder was 145 Amsterdamse voeten lang en behoorde daarmee tot de grotere schepen van de Compagnie. Begin 1740 lag de Rooswijk klaar voor zijn tweede reis. Met 236 bemanningsleden onder leiding van kapitein Daniel Rozieres en passagiers als opperkoopman Barent Lont aan boord vertrok het retourship naar Batavia om daar specerijen en porselein in te kopen.

Het schip was op 10 januari slechts een dag onderweg, toen het zonk voor de kust van het Engelse graafschap Kent. Die plek, de Goodwin Sands, staat bekend als een gevaarlijk gebied van zich steeds verplaatsende geulen en ondiepten. Wat er precies is gebeurd weten we niet. Wat we wel weten, is dat het al wekenlang meer dan tien graden vroom, en dat het hard woei, een koude oostenwind, windkracht 7 à 8. De Rooswijk verging in ieder geval met man en muis. Niemand overleefde de ramp. Vanzelfsprekend verdween ook de lading naar de bodem, waaronder een grote hoeveelheid zilver voor de aankoop van goederen en diensten in Indië. Nadat de Compagnie in Amsterdam door kreeg dat de Rooswijk vergaan was, zond zij dan ook zo spoedig mogelijk een nieuw schip met zilver uit. Via de unieke opgraving kunnen we nu te weten komen wat er met de Oost-Indiëvaarder is gebeurd op zijn korte reis.

Een brok leverde twee duelleerpistolen op en uit een andere kwam een tinnen kan met zes lepels

Engelse wateren

Hoe is de conservering van de opgediepte spullen verlopen? Omdat het wrak van de Rooswijk in Engelse wateren ligt, vonden de opgraving en de conservering in samenwerking plaats tussen het archeologische bedrijf MSDS Marine, de overheidsorganisatie Historic England en de Rijksdienst. Na elke duiksessie zijn de voorwerpen aan boord van het duikschip gedocumenteerd, waarna ze zijn overgebracht naar een veldlaboratorium in de Engelse kustplaats Ramsgate. Hier zijn ze verder onderzocht, soms herpakt en in bassins met water bewaard. Op sommige dagen konden belangstellenden de vondsten bekijken. Na afloop van de opgravingscampagne zijn ze allemaal verhuisd naar het onderzoeks- en conserveringslaboratorium van Historic England in Fort Cumberland in Portsmouth.

In grote blokken verroest en aan elkaar gekit materiaal zaten tonnen en kisten verborgen

Ook hier werden ze zo veel mogelijk in natte omstandigheden bewaard in afwachting van conservering. De donkere en vochtige kazematten van het fort zijn hier uitstekend geschikt voor.

Voorafgaand aan de conservering bepaalden materiaal-experts wat de betekenis van de opgedoken voorwerpen is voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen die zijn opgesteld. Op grond daarvan stelden zij vast welke er geconserveerd konden worden, en welke er na documentatie worden afgestoten. Bij die afweging was het van belang om ook de vondsten te betrekken die al in 2005 zijn gedaan. In dat jaar heeft namelijk een berger op het wrak van de Rooswijk gedoken en meer dan zesduizend voorwerpen opgegraven. Een deel daarvan is terechtgekomen in het Zeeuws Maritiem Museum in Vlissingen, waar ze te zien zijn in de vaste opstelling. Het ingewikkelde aan deze spullen is dat er geen gedetailleerde informatie over hun vondstlocatie bekend is, omdat de berging niet op een wetenschappelijke manier plaatsvond.

Aandacht

De verscheidenheid aan vondsten uit de laatste duikcampagnes vroeg om verschillende conserveringsbehandelingen. Vooral het organische materiaal, het ijzer, houten scheepsdelen en de samengekitte brokken vroegen aandacht. De overige zaken zijn eerst schoon gemaakt en ontdaan van harde aankoeking, vaak veroorzaakt door roest van nabijgelegen ijzer. Daarna werden de voorwerpen voor langere of kortere tijd gespoeld met leidingwater of gedemineraliseerd water om het opgenomen zout te verwijderen. Vervolgens zijn ze langzaam gedroogd en gestabiliseerd. De onderzoeks- en conserveringsfaciliteiten in Fort Cumberland zijn vergelijkbaar met die van de Rijksdienst. Hoofdre restaurator Angela Middleton van Historic England is een bezoek komen brengen aan het laboratorium van de dienst. Ook heeft zij de Rooswijk-voorwerpen in Vlissingen bekeken. Op termijn komen de nieuwe vondsten naar Nederland. Daar krijgen ze samen met de verhalen over het schip, de mensen, de Vereenigde Oostindische Compagnie en het leven in de achttiende eeuw ongetwijfeld een prominente plek in een of meer musea. ☒

Frank Bergevoet, adviseur roerend erfgoed, en Martijn Manders, programmaleider Maritiem erfgoed, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, coördineren deze conservering, f.bergevoet@cultureelerfgoed.nl & m.manders@cultureelerfgoed.nl.

FOTOS RCE

Een archeoloog aan het werk bij het wrak van de Rooswijk

Waar gaat Richard Hol naartoe?

Dit borstbeeld van componist

Richard Hol staat al een jaar te staan in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Eeuwig zonde, want er kleeft zo'n intrigerend verhaal aan. Wie wil het lenen?

ERIC DOMELA NIEUWENHUIS

In een blauwgeruiten kiel en *De paden op, de lanen in* zette hij op muziek. Vooral omdat ze zijn opgenomen in de bekende bundel *Kun je nog zingen, zing dan mee* uit 1906 hebben deze liedjes nog altijd een plaats in ons collectieve geheugen.

Maar meer dan een liedjesman was Richard Hol een vooraanstaande en succesvolle dirigent en componist. Zijn oeuvre omvat meer dan 125 composities, waaronder vier symfonieën, het oratorium *David* en de opera's *Floris V* en *Uit de branding*. Verder cantates, liederen en werken voor orgel, piano en harmonium. In 1860, nog in het jaar dat Multatuli's *Max Havelaar* uitkwam, zette Hol het elegische lied van Saïdjah uit dat boek op muziek. Vooral als dirigent was hij vooruitstrevend en introduceerde hij in Nederland de moderne muziek van Hector Berlioz en Richard Wagner. Tot oktober vorig jaar stond er een marmeren borstbeeld van hem in de

Staten-passagie van de Tweede Kamer in Den Haag. Toen maakte de beeldengalerij daar plaats voor een tentoonstelling over honderd jaar algemeen kiesrecht. De portretbuste is in beheer van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ze is in 1896 vervaardigd door beeldhouwer Arend Odé. Odé werd later hoogleraar aan de Technische Hogeschool van Delft en nog weer later vicevoorzitter van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg. Het beeld van Hol maakte hij in de realistische stijl van de late negentiende eeuw. Odé kreeg de opdracht van het Comité Huldeblijk Richard Hol. Het was de bedoeling om het beeld op Hols zeventigste verjaardag aan te bieden, op 23 juli 1895, maar toen

was het nog niet voltooid. Op 24 november 1896 was het eindelijk zo ver en kon de buste feestelijk aan de toonkunstenaar aangeboden worden. Daarbij werd afgesproken dat ze een waardige plaats zou krijgen in het Rijksmuseum. Daar heeft het beeld tot 1954 gestaan, waarna het museum het overdroeg aan de Rijksdienst. Tot een jaar geleden stond het dus in de Tweede Kamer. Welke instelling heeft nu een plek voor Richard Hol? ■

Eric Domela Nieuwenhuis, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor deze buste. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Aan de bruikleen kunnen kosten verbonden zijn.

Bureau naar Begraafplaats Akendam

In het vorige nummer vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor een simpel bureau uit 1962. Het notenhouten meubel is ontworpen door architect Gijsbert Friedhoff voor het Ministerie van Landbouw en Visserij in Den Haag. Enkele instellingen reageerden op de oproep. Het bureau wordt

met een nieuwe afwerklaag geplaatst in de aula van Begraafplaats Akendam, aan de noordkant van Haarlem. Het is hier zeer op zijn plaats, want ook dit rijksmonumentale, ronde gebouw uit 1936 komt van de tekentafel van Friedhoff. Het bureau zal dienstdoen als tafel waaraan gasten het condoleanceregister kunnen tekenen.

FOTO: KE

FOTO: PAUL VAN GALEN

Keramiek van Ben van Renssen

Herenigd in Sarajevo

In de representatieve woning van de Nederlandse ambassadeur in Sarajevo staan sinds kort vijf bijzondere sculpturen. Ze zijn begin jaren zeventig gemaakt door Ben van Renssen. Dat zijn werk zich nu in Bosnië en Herzegovina bevindt, is voor Van Renssen zeer waardevol. In de Joegoslavische burgeroorlog verloor hij namelijk zijn zoon. SYLVIA VAN SCHAIK

Even ben je op het verkeerde been gezet door de vlekken, krassen en deuken. Zijn dit gebruikte verpakkingen? Nee, het zijn beelden van de Nederlandse kunstenaar Ben van Renssen. Ze bestaan uit aardewerk en zijn gecreëerd tussen 1969 en 1975. 'Deze kunstwerken heb ik in een periode gemaakt waarin ik een aantal keren door Joegoslavië trok', vertelt Van Renssen. De vijf sculpturen maken deel uit van de kunstverzameling van de Staat die de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed beheert. Sinds een paar maanden staan ze in een vitrine in de residentie van de Nederlandse ambassadeur in Sarajevo, het huis dat hij ook voor representatieve ontvangsten gebruikt. De Rijksdienst heeft ze voor langere tijd in bruikleen gegeven.

Ben van Renssen verwierf begin jaren zeventig bekendheid als een van de beste Nederlandse keramisten, destijds onder de naam Kees van Renssen. Hij laat zich vaak inspireren door voorwerpen uit de huiselijke omgeving, zoals blikken, papieren draagtassen en ander wegwerpmateriaal. Zijn werk is te vinden in vooraanstaande musea, zoals Museum Boijmans Van Beuningen, het Stedelijk Museum Amsterdam, het Groninger Museum en Keramiekmuseum Princessehof in Leeuwarden. Ook maakt hij keramiek voor de openbare ruimte. De Rijksdienst beheert zestien werken van Van Renssen.

Dutchbatter

Het is van grote emotionele waarde voor Van Renssen dat zijn kunst nu in Sarajevo te zien is, de hoofdstad van Bosnië en Herzegovina. Aan de rand van het land, bij Srebrenica, sneuvelde namelijk in juli 1995 de Dutchbatter Raviv van Renssen, de zoon van de kunstenaar, midden in het geweld van de Joegoslavische burgeroorlog. Met het tentoonstellen van de vijf sculpturen in Bosnië en Herzegovina zijn vader en zoon op een bijzondere manier herenigd.

Deze vijf sculpturen van Ben van Renssen staan nu in de woning van de Nederlandse ambassadeur in Sarajevo

FOTO'S: IRE, MARGARETA STENSSON

Ter nagedachtenis aan zijn zoon richtte Ben van Renssen de stichting Raviv op. Via deze stichting leidt hij samen met zijn partner en medekunstenaar Paula Meiers keramisten uit Srebrenica op tot docent, dit jaar vooralsnog op proef. Dat doen zij in hun atelier en keramiekgalerie Agan in Frankrijk. De nieuwbakken docenten kunnen hun vers verworven kennis weer overbrengen op andere kunstenaars in Srebrenica. Als mensen keramiek maken, kunnen ze zinvol en vreedzaam samenwerken, zo is het idee. Ook als dat op oude verpakkingen lijkt. ■

Sylvia van Schaik, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor de vijf sculpturen, s.van.schaik@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.galerie-agan.fr. Met dank aan Philippen Noordam en Lonneke Cruisberg van het Ministerie van Buitenlandse Zaken.

De restauratie van de Sint Jan

Fase voor fase

Een deel van de bouwstenen van de Bossche Sint Jan wordt op dit moment gerepareerd of vervangen. De restauratie van de kathedraal zou in één keer uitgevoerd kunnen worden om er daarna lange tijd vanaf te zijn. Toch kent het veel voordelen om het herstel fase voor fase aan te pakken.

HENDRIK-JAN TOLBOOM

Midden in het historische hart van 's-Hertogenbosch pronkt de Kathedrale Basiliek van Sint Jan Evangelist met al haar ornamenten

De Sint Jan in Den Bosch staat weer eens in de steigers. Is die kerk dan nooit klaar? Elf jaar geleden is er toch al een grote restauratie voltooid? Klopt. Het herstel had toen betrekking op het koor, de vieringtoren en het transept. Daar was op dat moment de nood het hoogst. Relatief veel van het natuursteenwerk dat bij eerdere restauraties was aangebracht verkeerde in slechte staat en werd daarom vervangen. De huidige restauratie heeft betrekking op een minder omvangrijk gedeelte van de kathedraal en ook de schade is minder groot. En ja, als dit herstel achter de rug is, zal er wederom gewerkt gaan worden, aan de zuidzijde, om daarna door te schuiven naar weer een ander deel. Het gaat om een continu proces. Het lijkt misschien een gebed zonder eind, maar er zitten zeker positieve kanten aan deze werkwijze. Midden in het historische hart van 's-Hertogenbosch pronkt de Kathedrale Basiliek van Sint Jan Evangelist met al haar ornamenten. Ze is tussen 1370 en 1530 gebouwd. Van binnen en van buiten is de gotische kerk met maar liefst zeshonderd beelden versierd. En geen enkel ander gebouw in Nederland wordt ondersteund door een dubbele rij lichtbogen. De Sint Jan is een uniek bouwwerk, beschermd als rijksmonument. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakt deel uit van het bouwteam en biedt zo expertise bij de restauratie. Momenteel wordt de noordkant van het schip per travée in de steigers gezet, waarna de staat van elk blok steen wordt bepaald. De eerste fase van deze restauratie vond plaats aan de westkant van de kerk en de laatste fase eindigt met de meest oostelijke travée van de noordkant van het schip. Op dit ogenblik zijn de laatste fases in uitvoering.

Het gaat om een continu proces

Udelfanger en Bollendorfer

Het natuursteenwerk van dit gedeelte van de kathedraal is grotendeels vervangen tijdens de restauratie die van 1870 tot 1885 plaatsvond. Dat gebeurde onder leiding van architect Lambert Hezenmans. Hij gebruikte voornamelijk Udelfanger en Bollendorfer zandsteen. Van de middeleeuwse bouwsteen resteert op deze plek alleen nog aan de plint witte, zandige kalksteen uit de omgeving van Gent en Brussel. Waarschijnlijk dateert ook de Bentheimer zandsteen hier nog uit de bouwtijd, maar helemaal zeker is dat niet. Bij de restauratie van de noordkant van de lichtbeuk van het schip zijn in de jaren zestig van de vorige eeuw verschillende soorten basaltlava uit de Eifel gebruikt. Deze steen was niet alleen zeer duurzaam, maar zou ook aansluiten bij de kleur van verweerde zandsteen, was indertijd de gedachte. Nu blijkt dat dit aansluiten ten dele wel opgaat bij verweerde Bentheimer zandsteen, maar Udelfanger

In 1860 begon de restauratie en op enkele kleine pauzes na gaat deze nog steeds door

zandsteen wordt niet donkerder met de tijd. De basaltlava is dan ook geen gelukkige keuze gebleken, al is de steen inderdaad zeer duurzaam en kan deze nog eeuwen mee.

IJzeren ankers

De schade die nu wordt aangepakt heeft twee oorzaken. Ten eerste zijn de ijzeren ankers aan het roesten. Ze zetten daarbij uit en drukken zo de stenen kapot. Heel wat parementblokken van zandsteen, die de steunberen bekleden, zijn daardoor gebarsten. Ook zijn er op die manier scheuren ontstaan in de balustrades en de pinakels, de siertorentjes. De tweede oorzaak is water in combinatie met de eigenschappen van de Udelfanger zandsteen uit 1880. Vooral op plaatsen waar de stenen overvloedig met water worden belast spoelen er bestanddelen uit en blijft er zout achter bij het opdrogen. Dit zorgt ervoor dat de stenen uit elkaar vallen, afschilferen en daardoor soms veel van hun vorm verliezen. De Bentheimer zandsteen, de witte Belgische kalksteen en de basaltlava vertonen vrijwel geen problemen. Keer op keer blijkt het lastig om de exacte aanpak te bepalen. Maar door ervaringen in eerdere fases van de restauratie ontstaat er gaandeweg toch een steeds beter beeld van de grens tussen behoud, gedeeltelijk herstel en vervanging. Zo zijn de

balustrades van Udelfanger zandsteen her en der versleten en al meerdere keren hersteld met mortel. Ook hier veroorzaken de ijzeren verankeringen schade. Deze moeten worden verwijderd, waardoor demontage onvermijdelijk is. Na het uitleggen van de stukken ontstaat er een beter beeld van hun conditie en wordt er besloten wat ermee moet gebeuren. Stukken balustrade die al te zeer zijn verweerd en die scheuren vertonen, worden vervangen of aangevuld met verse Udelfanger zandsteen of reparatiemortel. »

In de groeve wordt gekeken naar de kwaliteit van de steen en de afmetingen van de blokken

FOTO RE. ANTONIUS SCHULZ

FOTO BRK, MARKEL NIEL

FOTO RE. KRIS BODERBURG

FOTO BBN, MARKEL NIEL

Het plaatsen van de oude en de nieuwe blokken is precisiewerk

» Discussie

Al die beoordelingen legt de architect telkens voor aan een bouwteam, bestaande uit vertegenwoordigers van de gemeente, de provincie, de Rijksdienst, de architect en de aannemer. Vaak is dit team het unaniem eens met de te nemen maatregelen, maar er is ook een categorie schadegevallen waar discussie over ontstaat. Voornamelijk de vragen in hoeverre oppervlakkig vormverlies van de blokken acceptabel is en of eerdere herstellingen gehandhaafd kunnen blijven of opnieuw moeten worden uitgevoerd houden het gezelschap bezig. De stenen die in de negentiende eeuw onder Hezenmans zijn aangebracht zijn bijzonder strak en fijn gedetailleerd. Schade aan de scherpe belijning van deze werkstukken valt daardoor buitengewoon op. Het bouwteam was dan ook aanvankelijk geneigd om te streven naar het herstel van het strakke karakter van het steen- en beeldhouwwerk. Maar dat zou betekenen dat er meer moest worden vervangen dan technisch gezien noodzakelijk was.

Het zou bijzonder gunstig zijn als meer restauraties op deze manier werden aangepakt

Daarom werd dit standpunt verlaten en is er meer beschadiging geaccepteerd. Zo voerde het team discussie over het behoud van een baldakijn aan een steunbeer. In de eerste fases van de restauratie van de zijbeuk werden de baldakijnen nog vervangen, omdat ze te slecht waren. In de fases die nu gaan volgen echter zijn de baldakijnen steeds beter behouden gebleven. En dus kwam er in de huidige fase een omslagpunt van vervangen naar behoud van het oude baldakijn. In eerste instantie werd er rekening mee gehouden dat dit rijk gedetailleerde, kostbare onderdeel moest worden vervangen, maar vanaf de steiger bleek de conditie zodanig dat het team besloot dat het kon worden hersteld. De Udelfanger zandsteen uit het einde van de negentiende eeuw zal dus ook na deze restauratie de sporen van inwerking door de elementen dragen.

Toch kan dit natuursteenwerk zeker nog wel een halve eeuw mee voordat het aan vervanging toe is.

Ervaring en kennis

Deze bespreking en beoordeling van de plannen van de architect vormen een waardevol element van de restauratie. Ook de inbreng van de aannemer is zeer welkom, omdat daarmee de uitvoerbaarheid van de uitkomst van het overleg is gewaarborgd. Het opdelen van de restauratie in fases is gunstig voor de kwaliteit van de ingreep. De architect en de aannemer raken steeds beter ingesteld op het werk en de schade. Er worden ervaring en kennis opgedaan, die in volgende fases worden meegenomen. En het resultaat van de eerdere fases dient als referentie voor het volgende werk. Bovendien is er nog een belangrijk voordeel. Voor de uitvoerende bedrijven, zoals de steenhouwer en de beeldhouwer, levert deze aanpak een continue stroom van werk op zonder dat zij in een kleine periode overvraagd worden door slechts één opdrachtgever en het werk daarna opeens wegvalt.

Het zou bijzonder gunstig zijn als meer restauraties op deze manier werden aangepakt. Bij de restauratie van een toren is dat natuurlijk lastig, omdat deze vaak in één keer in de steigers moet worden gezet, maar bij een wat grotere kerk is het veelal mogelijk. Het is bevorderlijk voor de kwaliteit van het werk en de ontwikkeling en het behoud van het vakmanschap. Omdat er jarenlang een continue stroom werk is, wordt het bedrijven in de sector aantrekkelijk gemaakt om te investeren. Dat is van belang bij dit type werk, omdat er vakkennis bij komt kijken die niet in korte tijd opgedaan kan worden. Het ondersteunen van restauraties met financiële middelen zou erop gericht moeten zijn om deze gefaseerde aanpak mogelijk te maken. Dus inderdaad, een deel van de Sint Jan staat weer in de steigers. En dat is een goed teken. ✕

Hendrik-Jan Tolboom, specialist natuursteen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, biedt expertise bij de restauratie, h.tolboom@cultureelerfgoed.nl.

FOTO REE, HENDRIK JAN TOLBOOM

Een deel van de Sint Jan staat weer in de steigers

Drie adviseurs archeologie

‘Dat is echt omdenken’

Jos Stöver, Fred Brounen en Iepie Roorda voor het rijksmonumentale Engenbergje in Soest, een grafheuvel uit 2500 voor onze jaartelling

FOTO RCE, CHRIS BOOMS

Op 1.458 plekken in Nederland zijn de archeologische sporen van onze geschiedenis zo belangrijk dat ze als rijksmonument beschermd zijn. Drie adviseurs archeologie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed vertellen op welke manier zij met die vindplaatsen te maken hebben. DIRK SNOODIJK

Wat doet een adviseur archeologie?

Fred Brounen: ‘Een van de belangrijkste dingen is dat wij vergunningen voorbereiden voor eigenaren van archeologische rijksmonumenten. Meestal willen zij iets op de vindplaats bouwen of kabels in de grond leggen. Daarbij kunnen waardevolle resten worden verstoord.’

Jos Stöver: ‘Wij voeren dan overleg met de eigenaar om te voorkomen dat de graafwerkzaamheden schade veroorzaken.’

Iepie Roorda: ‘Vaak lukt dat door het plan aan te passen.’

Jos Stöver: ‘Neem iemand die met veel heipalen een huis op een terp wil bouwen. Dan stel ik voor dat met een licht houten skelet op een plaat te doen. Dikwijls scheelt dat ook bouwkosten. Dan borrelt er een plan op waar we allebei mee kunnen leven.’

Een kwestie van ‘omdenken’ dus?

Iepie Roorda: ‘Dat is daar inderdaad een mooi woord voor, ‘omdenken’. Dat is vaak wat er nodig is. Met name bouwers zijn gewend om vanuit de civieltechnische mogelijkheden te denken. Maar ga er nou eens vanuit hoe je de ondergrond zo weinig mogelijk kunt verstoren. Dat is echt omdenken.’

Jos Stöver: ‘Als een boer echter een mestopslag aan wil leggen, dan kan hij er vanwege milieuregels en een optimale bedrijfsvoering voor kiezen dat onder de grond te doen. Dat vergt een flinke ontgraving. Vaak komt de vergunning er dan wel, op voorwaarde dat er eerst archeologisch onderzoek wordt gedaan. De kosten daarvan zijn voor de eigenaar. Je kunt je voorstellen dat we wel eens pittige gesprekken moeten voeren, maar in de regel komen we er wel uit.’

Waarom verlenen de gemeenten deze vergunningen niet, net als bij gebouwde monumenten?

Iepie Roorda: ‘Dat is omdat archeologie zo specialistisch is dat niet alle gemeenten die kennis in huis hebben. Als we over een paar jaar de *Omgevingswet* krijgen, dan gaan de gemeenten het trouwens wel doen. De Rijksdienst zal daar dan bindende adviezen bij geven, want voor archeologische rijksmonumenten geldt dat we ze duurzaam willen behouden, onder meer voor toekomstig onderzoek.’

Fred Brounen: ‘Het is daarom belangrijk om in te zetten op voorlichting, zodat mensen uit zichzelf al rekening houden met de archeologische waarde van de ondergrond.’

Wat maakt dit werk mooi?

Iepie Roorda: ‘Met mijn ene been sta ik in de maatschappij en met het andere in een ambtelijkere wereld. Het aardige daarvan is dat ik zo ervaar hoe de aanpak van de overheid in de praktijk werkt.’

Fred Brounen: ‘De diversiteit maakt het bijzonder. Het is nooit hetzelfde. Elke casus is weer anders, met als ingrediënten wetenschap, erfgoedzorg en het belang van de mensen.’

Jos Stöver: ‘Ik vind de interactie met de eigenaren van de terreinen het interessantst. Een gezamenlijk gedragen oplossing vinden is vaak een uitdaging en soms lastig, maar dat vind ik het mooiste.’

Nadere informatie: i.roorda@cultureelerfgoed.nl, j.stover@cultureelerfgoed.nl & f.brounen@cultureelerfgoed.nl.

Het Rijksmuseum in 1983: bezoekers bekijken de Nachtwacht

Metamorphosis

HOE HET NEDERLANDSE MUSEUM HELEMAAL

Tegenwoordig is de belangstelling vele malen groter

De verzelfstandiging van de rijksmusea was het begin van een complete metamorfose van het Nederlandse museum. Gastvrij en technisch geavanceerd zijn daarbij de sleutelwoorden. Er ontstond een nieuwe samenhang tussen gebouw, collectie en publiek. Hun wisselwerking is opvallend. Wat is er sinds 1990 precies gebeurd? **ARJEN KOK**

De glazen overkapping was eind 2011 het hoogtepunt van het vernieuwde Scheepvaartmuseum in Amsterdam. De binnenplaats kreeg daarmee een compleet nieuwe functie als centraal plein en evenementenlocatie. In het Rijksmuseum gebeurde iets vergelijkbaars. Na de heropening vormen daar de twee atria, die eerder in gebruik waren als museumzalen, de nieuwe ingang. Bezoekers gaan nu vanuit deze hoge binnenhoven naar de eregalerij, de museumwinkel of het grand café. Het accent op de entree weerspiegelt de verandering van de relatie tussen museum en publiek. Vijfentwintig jaar geleden kreeg de entree van een museum nog niet die aandacht. Maar de afgelopen decennia is er veel veranderd in Nederland. Vooral sinds de verzelfstandiging van de rijksmusea in de jaren negentig, die aansloot op de neoliberale tendens van de terugtrekkende overheid. Een brutale inbraak bij het Kröller-Müller Museum in 1988 was de aanleiding om het verzelfstandigingsproces door te zetten.

De minister ging niet over inbraakwerend museumglas. Dat moesten musea zelf maar regelen. Daarnaast voerde de overheid sinds de economische crisis van de jaren tachtig een strak beleid om haar uitgaven terug te dringen. Over deze omwenteling in de Nederlandse museumwereld schreven de Technische Universiteit Delft en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen een opmerkelijk boek, *Metamorphosis*. Het is deze zomer verschenen. Met de

Nieuwe, gloedvolle tijden

In de tijd voor deze revolutie liepen de bezoekers dikwijls nog met hun jas aan door de tentoonstellingszalen en waren ze voor een kop koffie aangewezen op een automaat ergens aan de muur. Het Nederlandse museum was – even kort door de bocht – een wat naar binnen gekeerde instelling, waar het publiek er niet per se toe deed, de conservator verzamelde en presenteerde en de directeur een inhoudelijke specialist was. Al in de loop van de jaren tachtig dienden zich de eerste tekenen van nieuwe, gloedvolle tijden voorzichtig, maar vastbesloten aan. Toen er werd nagedacht over een nieuw onderkomen voor het Groninger Museum. De toenmalige directeur, Frans Haks, had daar een verfrissende kijk op. Het gebouw diende volgens hem een uitdrukking te zijn van een visie op de ontwikkelingen in de kunst. Het mocht geen monolithisch geheel zijn, maar moest flexibel kunnen reageren op nieuwe tendensen en een nieuwe openheid uitstralen. Het liefst op een plaats waar het publiek makkelijk binnen kon lopen: tussen de oude binnenstad en het station. Samen met hoofdarchitect Alessandro Mendini, die vier gastarchitecten uitnodigde, kwamen ze uit op een postmodern, rijk gedecoreerd museum, waarin geen hiërarchie bestond tussen de verschillende collecties. Het imposante en kleurrijke gebouw, geopend in 1994 door koningin Beatrix, brak radicaal met eerdere tradities in de Nederlandse museumwereld.

VERANDERDE

ommezwaai begon ook de intensivering van de zorg voor de collecties. De Algemene Rekenkamer had in 1988 een rapport uitgebracht waarin stond dat de bewaaromstandigheden in de musea niet optimaal waren. Het vernietigende rapport betekende een keerpunt. Er kwam een *Deltaplan voor het cultuurbehoud*, een enorme investering van de overheid en instellingen in het behoud en beheer van museum- en archiefcollecties.

Ongekend hoog niveau

Om beter en veiliger met collecties om te gaan werden er bovendien veel methoden ontwikkeld op basis van wetenschappelijk onderzoek, onder andere bij een voorloper van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Inmiddels zijn musea zwaar beveiligde instellingen waar de bescherming van de tentoongestelde voorwerpen vaak naar een ongekend hoog niveau is gestegen. Tegelijkertijd veranderde het museum in een maatschappelijk bewuste onderneming, waar de bezoeker als klant in het middelpunt stond. Het museum werd een gastvrij verblijf, waar bezoekers aangenaam kunnen verpozen, niet alleen in de prettig geklimatiseerde zalen, maar ook in stijlvolle cafés en cadeauwinkels. Mensen hebben steeds meer vrije tijd gekregen en het museum werd in zijn voortbestaan steeds afhankelijker van hun komst en uitgaven.

Voor de verzelfstandiging kon bijvoorbeeld het Rijksmuseum ervan uitgaan dat 85 tot 90 procent van de begroting was gedekt door de bijdrage van het Rijk. Tegenwoordig is dat nog maar 35 procent. De bereidheid van de bezoeker om geld te besteden aan een museumbezoek is een van de belangrijkste succesfactoren geworden voor het behoud en de presentatie van de rijkscollecties. Deze vrijwel gelijktijdige ontwikkelingen rondom bezoeker en tentoongesteld voorwerp hebben als twee tegengestelde krachten – ontsluiten en beschermen – sinds 1990 het museum compleet op zijn kop gezet. Als twee spiralen draaien ze om elkaar heen, zonder elkaar te raken, maar ze hebben wel voorgoed de structuur van het DNA van museum Nederland veranderd. Het statische en tijdloze museum is veranderd in een dynamische beleving.

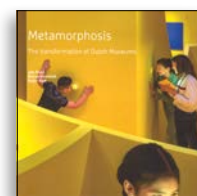
Het statische en tijdloze museum is veranderd in een dynamische beleving

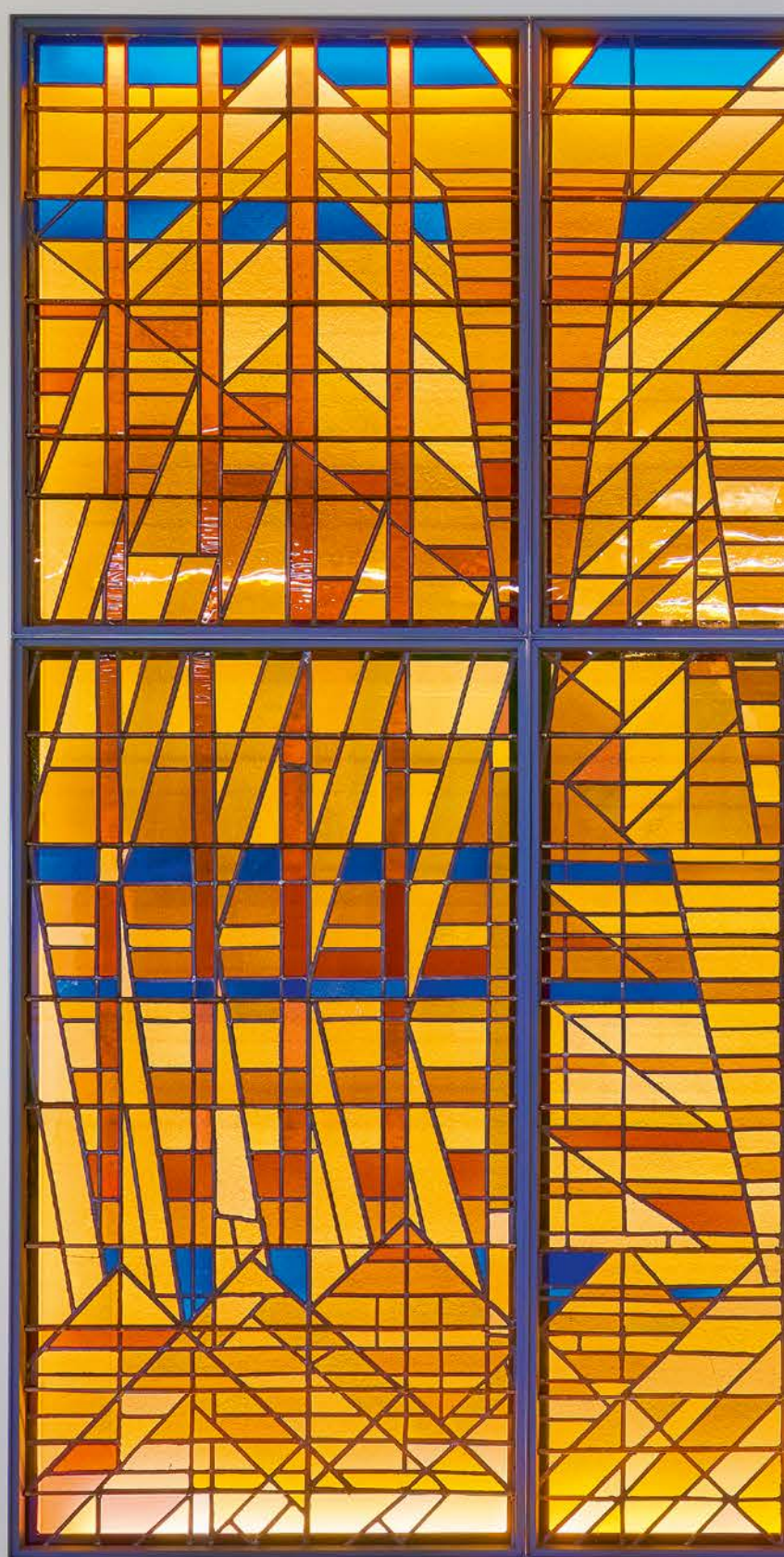
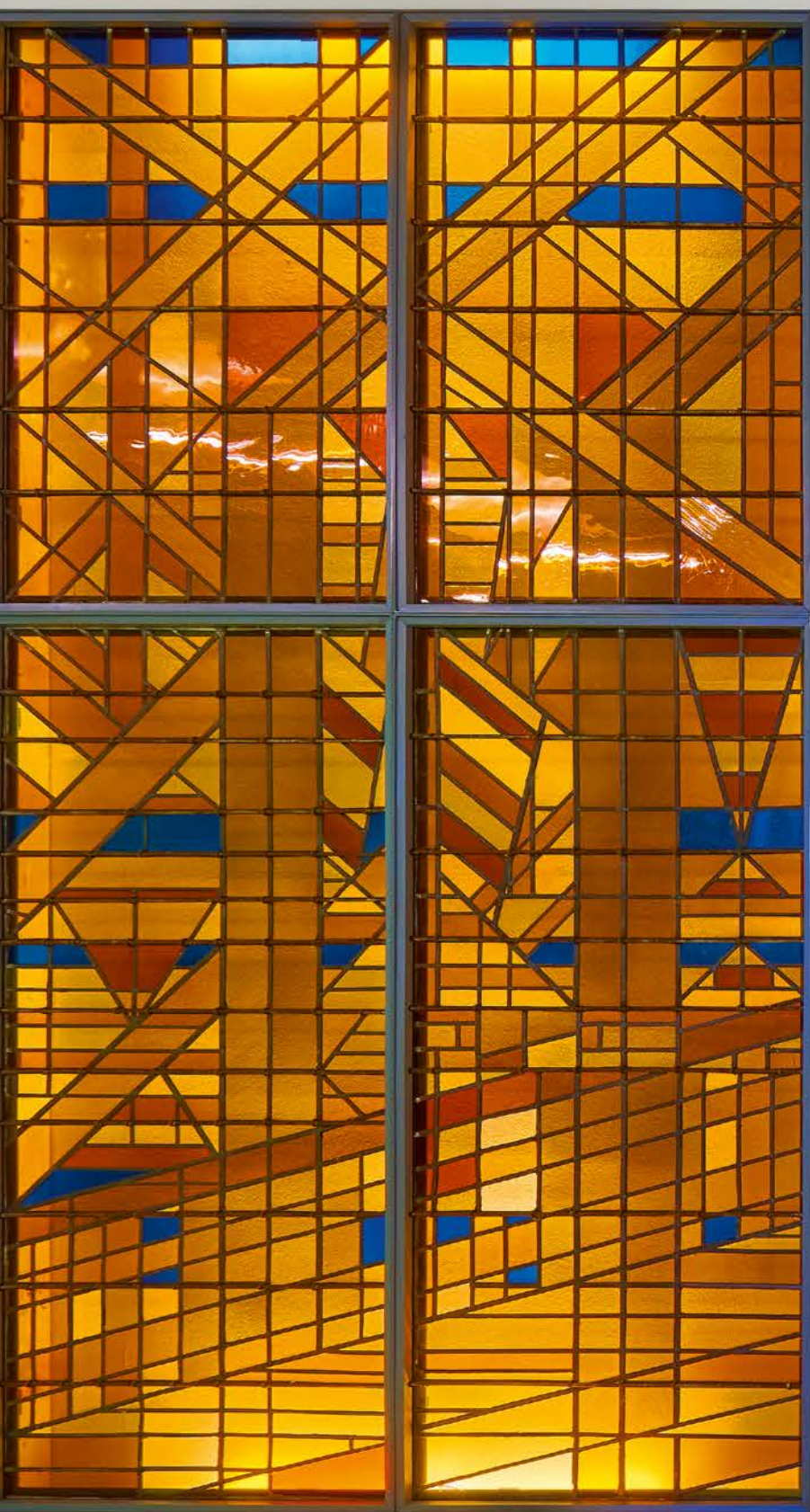
De ramen open

Een andere vernieuwende impuls staat op naam van Ronald de Leeuw, die vanaf 1986 directeur van het Van Gogh Museum was. Hij zette de ramen open van het museum, dat tot dan toe meer een educatieve werkplaats was, en vond dat Vincent van Gogh een schilder was die een wereldpubliek kon trekken. Dat resulteerde in 1990, precies een eeuw na het overlijden van de schilder, in de allereerste kaskraker-tentoonstelling in Nederland. Voor het eerst was er in Nederland een enorme marketingcampagne opgezet om zo veel mogelijk publiek te lokken.

De verhoudingen zijn verschoven. Er is een nieuwe wisselwerking ontstaan. Het gebouw en de collectie zijn eerder middelen waarmee het publiek een onvergetelijke ervaring kan worden geboden. Zo lijkt het museumbezoek steeds meer op een theatervoorstelling van objecten, een tentoonstelling als een show, met een begin, een hoogtepunt en een daverend slot. Al die meesterwerken bewaren we eigenlijk niet voor de eeuwigheid, maar voor dat ene moment dat bezoekers een unieke gebeurtenis meemaken. En toch ook weer wel voor de eeuwigheid, want we willen dat speciale moment eindelijk kunnen herhalen voor toekomstige generaties. ■

Arjen Kok, specialist roerend en immaterieel erfgoed bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, schreef samen met Job Roos en Dorus Hoebink het boek, *a.kok@cultureelerfgoed.nl*. 'Metamorphosis: The transformation of Dutch museums', TU Delft, 192 pag., € 19,95, ISBN 978 94 6366180 5.

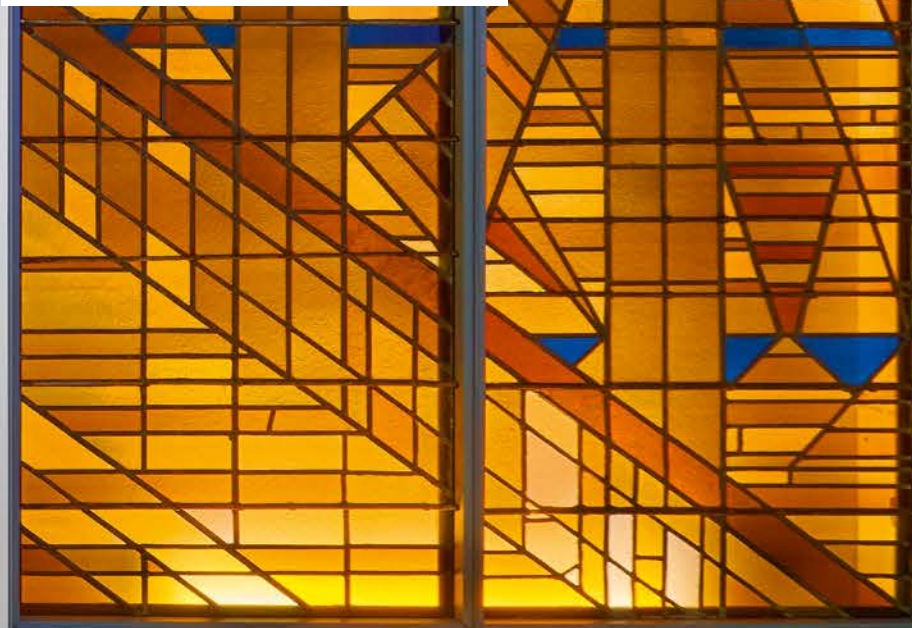
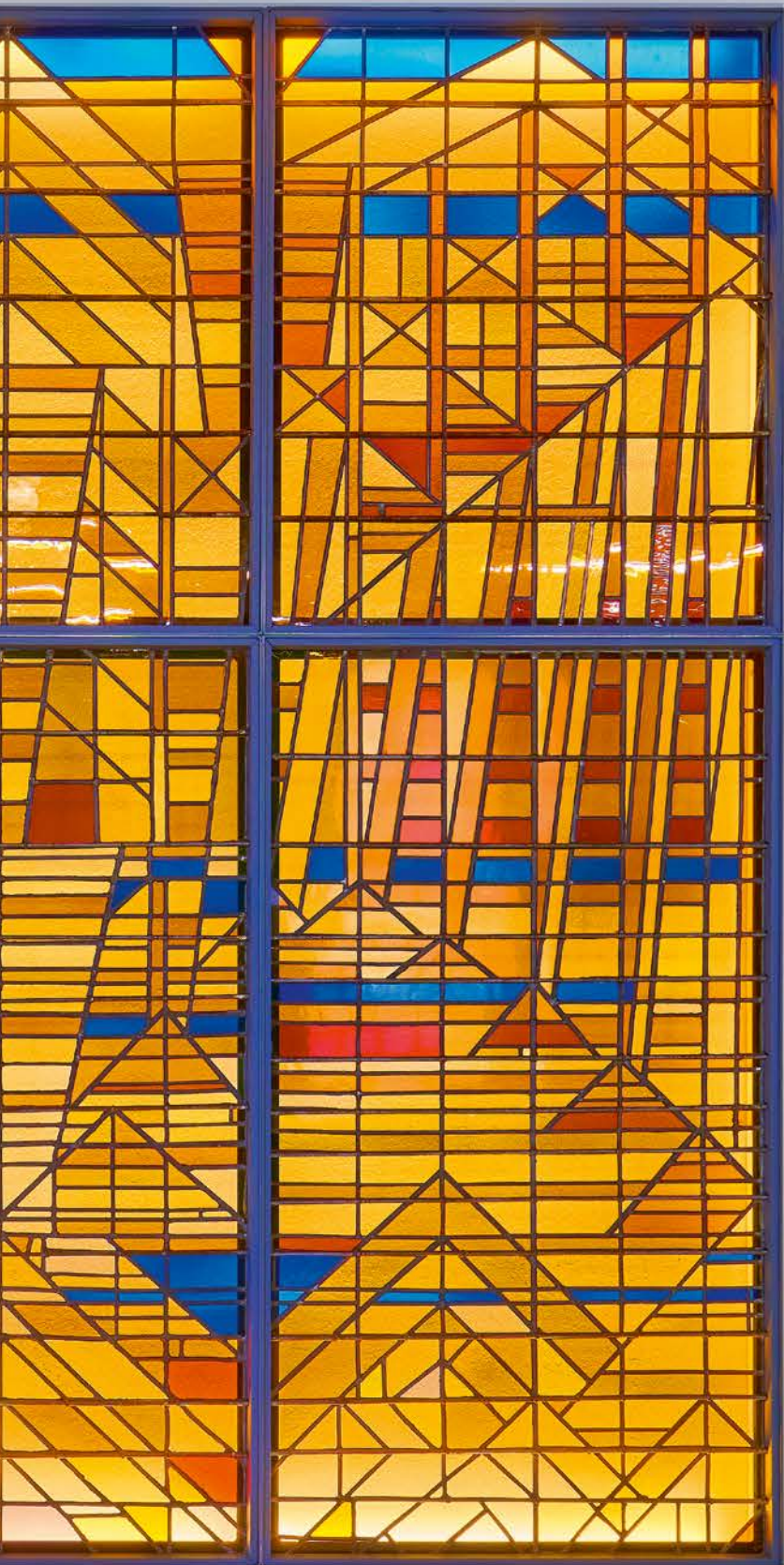

AVANT-GARDEGLAS

In 1987 werden ze ternauwernood van de sloop gered en kwamen ze in het beheer van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De negen glas-in-loodramen uit de gevel van de voormalige marinekazerne in Amsterdam zijn in 1921 ontworpen door avant-gardekunstenaar Jacoba van Heemskerck van Beest. Tussen Mondriaan, Kandinsky en Toorop was Van Heemskerck een van de weinige vrouwen in de kunstvoorhoede. Vandaar dat drie van de negen ramen momenteel in de schijnwerpers staan op de tentoonstelling *Meesterlijke vrouwen* in het Stedelijk Museum Schiedam. De bijzondere ramen vertonen een imposant abstract lijnenspel, waarin gele en blauwe tinten overheersen. Op het tweede gezicht vertellen ze toch een verhaal. Met enige goede wil zijn er zeilen herkenbaar, schepen, golven, bergen, drijfboeien, bakens, kranen, een waterlijn en een horizon. In drie banden zie je van onder naar boven vertrekkende schepen, schepen op zee en de aankomst met de haven in zicht. In het museum hangen de vertrekkende schepen. De werken van Van Heemskerck hebben vaak een symbolische lading, beïnvloed door de antroposofie. De spirituele eigenschappen van kleur waren voor haar zeer belangrijk. De drie ramen zijn speciaal voor de tentoonstelling gerestaureerd door Glasatelier Oud Rijswijk. ■

Simone Vermaat, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor deze ramen, s.vermaat@cultureelerfgoed.nl. 'Meesterlijke vrouwen' is nog tot en met 8 september te zien. Zie ook www.stedelijkmuseumschiedam.nl.

FOTO RCE, RONALD TILLEMANN

De waterafstotende toplaag kan door verborgen zoutuitbloei van bakstenen springen: 'laagvormig afspringen' door 'cryptoflorescentie' dus

Craquelé in een pleisterlaag komt meestal door te snelle droging of een onjuiste samenstelling

Vocht en zout laten voegmortel soms honingraatachtig desintegreren: 'alveolaire aantasting'

De Schadeatlas

Dat zoeken we op

Een stervormige scheur in een bakstenen muur? Een marmeren tuinbeeld dat versuikert? Gaten als kraters in geschilderd pleisterwerk? Wat is hier in vredesnaam de oorzaak van? Wie daar achter wil komen kan nu de Schadeatlas raadplegen, op internet.

NANETTE DE JONG

Natuurlijk, een expert ziet meteen waarom de verf in blazen op het graniet staat. Dat moet lekkage zijn. Of optrekkend vocht. En hoe het komt dat het voegwerk tussen de bakstenen uitgedrukt wordt. Dan bevriest er waarschijnlijk vaak water dat tussen de voegmortel en de metselmortel zit. Voor eigenaren van rijksmonumenten en andere oude gebouwen die het gesprek met de deskundige goed voorbereid willen voeren is er nu een hulpmiddel. Sinds kort staat de Schadeatlas op www.monumentenkenis.nl. De atlas is gemaakt door de Nederlandse Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek, TNO dus, de Technische Universiteit Delft en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Vaak wordt de stap wat voor schade we zien overgeslagen en wordt er meteen een maatregel voorge-

steld om deze te verhelpen. De Schadeatlas helpt om eerst de soort schade te definiëren. Eenduidige terminologie is handig voor heldere communicatie tussen de eigenaar van het gebouw, de architect, de aannemer, de Monumentenwacht, de verzekeraar en bijvoorbeeld de erfgoeddeskundige. Er staan 28 soorten schade in de atlas, aan vijf verschillende materialen: schade aan baksteen, aan mortel, natuursteen, pleister en beton. Allemaal steenachtig dus. Elk type schade is duidelijk geïllustreerd met foto's, zodat je de schade aan het gebouw daar goed mee kunt vergelijken. De komende tijd wordt de atlas aangevuld met andere soorten schade.

Een verantwoorde ingreep

Omdat de Schadeatlas inzicht geeft in de mogelijke oorzaak van de schade, is het raadplegen ervan een eerste stap naar een verantwoorde ingreep. De expert kan daar een plan voor opstellen. De Schadeatlas is voor de eigenaar een middel om zijn monument beter te begrijpen en zo betere beslissingen te kunnen nemen. Dat geldt ook voor alle eigenaren

Insectengangen in mergel zijn een indicatie dat de samenhang van de steen niet meer voldoende is

FOTO REC. HENDRIK JAN TOLBOOM

van rijksmonumenten met een woonfunctie. Ook die kunnen, vanaf volgend jaar, bij de Rijksdienst subsidie aanvragen voor het onderhoud of de restauratie van hun monument. Net als de eigenaren van andersoortige monumenten horen zij daar bij een subsidieaanvraag van meer dan 70.000 euro dan een inspectierapport bij aan te leveren. Hoe is de staat van het gebouw? Welke mankementen dienen er verholpen te worden om het monument in stand te houden? Een deskundige schrijft het rapport, want dat is een gespecialiseerde tak van sport. Maar veel eigenaren willen zelf ook meer inzicht krijgen in de technische staat van hun monument. De Schadeatlas is daar behulpzaam bij. Zie het als thuisarts.nl, de website die je kunt raadplegen om bij een bezoek aan de dokter beslagen ten ijs te komen. TNO, de Technische Universiteit en de Rijksdienst werken sinds 2015 programmatisch samen onder de noemer MonumentenKennis. Deze samenwerking is opgezet rond de opbouw, het beheer en de overdracht van kennis met betrekking tot het in stand houden van monumenten. De focus

gaat hierbij uit naar het materiaaltechnische onderhoud van de vloeren, de daken en de gevels.

Andere resultaten

Erfgoedzorgers reageren hier positief op. De vraag van eigenaren van monumenten naar toegepaste wetenschappelijke kennis wordt steeds luider. En de zo actuele verduurzaming van monumentale gebouwen schreeuwt om nader onderzoek. Naast de Schadeatlas publiceerden de drie organisaties op www.monumentenkenis.nl enkele andere belangrijke resultaten uit hun samenwerking. Zo staat er een zogeheten Lithotheek op. Zowel de Technische Universiteit als de Rijksdienst bezit een uitgebreide collectie natuursteen. Deze stukjes steen kunnen zeer behulpzaam zijn bij het identificeren van minder gangbare steensoorten in een gebouw. Via de site worden beide verzamelingen ontsloten. Van de steenen zijn een aantal basiskennissen opgenomen en daar waar mogelijk zijn er bijzonderheden vermeld. Een ander resultaat is het MonumentenDiagnose-en-ConserveringsSysteem. Dit is gericht op professionele

FOTO REC. MICHEL VAN HINEN

Pegels van uitgeloopte kalk aan beton worden veroorzaakt door scheuren waarin water binnendringt: 'incrustatie'

De Schadeatlas is voor de eigenaar een middel om zijn monument beter te begrijpen

beheerders, architecten, aannemers en dergelijke. Met behulp van het systeem kunnen zij op basis van kennis verantwoorde beslissingen nemen. Het interactieve hulpmiddel is een bron van kennis en biedt veel achtergrondinformatie over degradatieprocessen en onderhoudstechnieken. En de pagina's onder het kopje Wiki kunnen veel mensen helpen. Wie bijvoorbeeld voegwerk wil vervangen kan hier lezen waarom dat meestal niet nodig is. Het materiaal blijft over het algemeen eeuwenlang goed. Wat je weghaalt, komt nooit meer terug.

Eigen dossier

Ook leert de gebruiker via dit systeem meer bouwmaterialen herkennen dan de soorten steen uit de Lithotheek. De Monumentenwacht gebruikt het bij zijn inspecties, de Technische Universiteit doet dat in haar onderwijs en het is onderdeel van de systematiek van de stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg. Eigenaren kunnen er bovendien de staat van hun eigen monument in volgen. Je kunt in je eigen dossier informatie toevoegen door bijvoorbeeld simpelweg op foto's van onderdelen van je monument te tekenen. Op deze manier kun je een goed gedocumenteerd beeld opbouwen van onder meer het verloop van schade in de tijd. De juiste schade herkennen lijkt triviaal, maar is van groot belang om een gebouw in stand te houden. De Schadeatlas zorgt ervoor dat mensen over hetzelfde praten en, bijvoorbeeld na lezing van een rapport, advies of bestek, weten wat ze moeten aanpakken. Want zonder deugdelijke diagnose geen adequate monumentenzorg. ■

Nanette de Jong, adviseur bouwkunde bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, werkt mee aan de Schadeatlas, n.de.jong@cultureelerfgoed.nl. Zie voor de Schadeatlas www.monumentenkenis.nl.

Bij de kazemat Vreeswijk-Oost vonden archeologen onder meer een soepbord van de Luftwaffe uit 1942, een tube Körperschutzsalbe en Duitse scheermesjes in een wikkel

Archeologisch onderzoek rond kazemat Vreeswijk-Oost

Gewapend beton

De kazemat Vreeswijk-Oost is in 1936 door de Nederlanders gebouwd.

Voor de Duitsers gebruikten hem, in de oorlog. Archeologisch onderzoek rond het betonnen verdedigingswerk levert daar nieuwe informatie over op. Maar wat doe je met de loodzware voorwerpen die je opgraft? En je hoeft toch niet alles te bewaren?

JAN VAN DOESBURG, DORIS SCHMUTZHART & HESTER VAN DEN ENDE

FOTO: S. SWECO

Eerder dit jaar verrichtte prinses Beatrix de feestelijke opening van een extra kolk in de naar haar genoemde sluizen. De rijksmonumentale Prinses Beatrixsluizen bij Nieuwegein zijn in 1938 aangelegd in het Lekkanaal, dat de Lek verbindt met het Amsterdam-Rijnkanaal. Voorafgaand aan het graven van de kolk en het daarbij horende verbreden van het Lekkanaal liet Rijks-waterstaat archeologisch onderzoek uitvoeren. Dat is begeleid door de Provincie Utrecht, de gemeente Nieuwegein en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Naast vindplaatsen uit de steentijd en middeleeuwse dijkrestanten zijn er kazematten en stellingen uit de Tweede Wereldoorlog opgegraven. Sinds de oorlog duiden we kazematten vaak met het Engelse woord 'bunker' aan. De Beatrixsluizen waren van militair-strategisch belang. Ze werden ingepast in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Met deze vanaf 1815 aangelegde linie hanteerde het leger het aloude principe van verdediging met water. Grote gebieden konden onder water worden gezet om de opmars van vijandige troepen te bemoeilijken. In 1936 zijn rond de sluizen de betonnen kazematten Houtensche Wetering, Schalkwijkse Wetering en Vreeswijk-Oost gebouwd. Later zijn hier stellingen en commando-posten aan toegevoegd.

In een kuil lagen scherven van een uit 1942 daterend soepbord van de Luftwaffe

De kazematten werden uitgerust met mitrailleurs om doorgebroken vijanden de toegang tot het sluizencomplex te beletten. De bouwwerkzaamheden waren nog in gang toen op 10 mei 1940 de Duitse inval begon. De kazematten en stellingen

waren bemand, maar er lijkt rond de sluizen niet hard te zijn gevochten. Ook de Duitse bezetter erkende het strategische belang van de sluizen. De kazematten werden opnieuw bemand en er werden nieuwe stellingen aangelegd. Deze zijn aan het einde van de oorlog meermaals doelwit geweest van geallieerde bombardementen. Bij de bevrijding in mei 1945 is er niet bij de sluizen gevochten. Twee dagen na de capitulatie reden de eerste Canadese pantserwagens via de Prinses Beatrixsluizen het dorp Vreeswijk binnen. De strijd was hier voorbij.

Smalle greppels

Bij de opgravingen deed het bedrijf Sweco archeologisch onderzoek naar de kazemat Vreeswijk-Oost en de Nederlandse en Duitse stellingen. De andere kazematten zijn minder uitgebreid onderzocht. De opgravingen wezen uit dat de Nederlandse loopgraven smalle greppels waren, met daarin schutters- of schuilnissen. De wanden van de greppels waren oorspronkelijk bekleed met houten planken, maar deze zijn grotendeels vergaan of later weggehaald. Op de bodem van de nissen bevond zich asfaltpapier en in een geval een houtconstructie. Waarschijnlijk diende dit om de schutter droog te houden. De stellingen lijken te zijn versterkt met zandzakken. In de loopgraven troffen de archeologen nauwelijks voorwerpen aan, wat erop wijst dat ze niet intensief zijn gebruikt.

De kazemat Vreeswijk-Oost was gefundeerd op 120 heipalen. De buitenmuren waren aan de onderkant zwart geteerd. Daarboven zaten nog resten originele groene verf. Er werden delen van twee betonnen trappen gevonden, eveneens geverfd. Uit het bouwwerk kwamen gresbuizen, die naar bezinkputten leidden. Rond de kazemat stonden betonnen sokkels van prikkeldraadversperringen. In een kuil daartussen lagen onder andere scherven van een uit 1942 daterend soepbord van de Luftwaffe, resten van conservenblikjes en een lege tube Körperschutzsalbe. Verder is er bij de kazemat een metalen luciferdoosjeshouder gevonden met de afbeelding van een gehelmde Duitse soldaat en een setje

De kazemat tijdens de opgraving

ijzeren Duitse scheermesjes in een papieren wikkel. Een opvallende vondst is een Frans insigne van geëmailleerd koper van het 122e Régiment d'Infanterie. Mogelijk een trofee die een Duitse soldaat uit Frankrijk heeft meegenomen.

Groeiende belangstelling

De kazematten, een schutsluis en een groep palen bevonden zich in de zone waar de kanaalverbreding was voorzien. Ze moesten hiervoor plaatsmaken. Kazemat Vreeswijk-Oost is 150 meter verplaatst en gedraaid om aan te geven dat dit niet de oorspronkelijke plek is. Het onderzoek bij Nieuwegein staat niet op zichzelf. Het past binnen een ontwikkeling in de archeologie om meer onderzoek te doen naar resten uit de Tweede Wereldoorlog. Mede dankzij een groeiende publieke belangstelling zit dit sterk in de lift. Voor het gebouwde erfgoed is deze interesse er al langer. Veel kazematten zijn aangewezen als rijksmonument of op een andere manier wettelijk beschermd. Nederland hoopt dat UNESCO volgend jaar de Nieuwe Hollandse Waterlinie als werelderfgoed erkent, als aanvulling op de Stelling van Amsterdam. Verschillende stichtingen en organisaties houden zich met kazematten bezig. De jaarlijkse Bunkerdag wordt druk bezocht.

Het is wel zaak om bij militaire bouwwerken te bedenken dat er ook altijd een archeologische component is. Bij graafwerkzaamheden rond deze gebouwen moet dan ook rekening worden gehouden met archeologische resten. Dat die er zijn, blijkt niet alleen uit het onderzoek rond kazemat Vreeswijk-Oost, maar ook uit andere opgravingen, zoals die in »

FOTO SWECO

Een archeoloog onderzoekt een kuil bij de kazemat

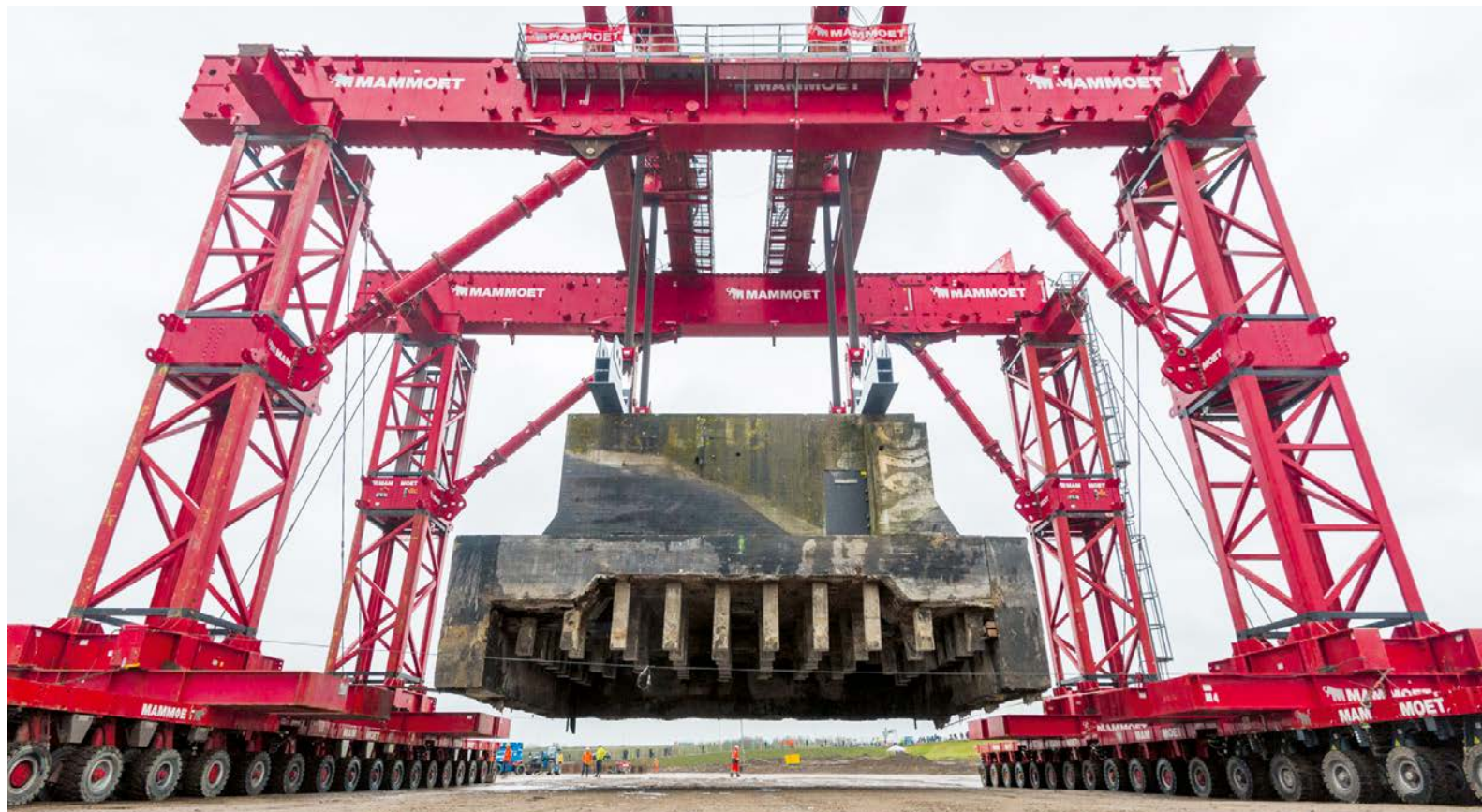

FOTO RIJKSWATERSTAAT, RINDELT VAN DEN TOREN

De kazemat is na het archeologische onderzoek 150 meter verplaatst

» de IJsseldijk bij Veessen, waar vier kazematten zijn onderzocht. De opgravingen leveren niet alleen informatie op over de bouw en sloop van de verdedigingswerken, maar ook over hun gebruik en inpassing in grotere linies. De in en bij de kazematten en loopgraven gevonden voorwerpen vertellen persoonlijke verhalen over de soldaten die hier verbleven. Om deze reden is het goed om ook de directe omgeving in het onderzoek te betrekken.

Keuzes

Oorlogsresten uit de twintigste eeuw vormen een dilemma. Archeologisch onderzoek ernaar stelt je voor keuzes. Wat wil je precies weten en wanneer is er voldoende opgegraven? Daarbij speelt mee dat er tal van boeken, tekeningen en foto's en soms films beschikbaar zijn die vertellen over aanleg en gebruik

ervan. Bovendien is er sprake van een gestandaardiseerde aanleg en de meeste wapens, munitie en gebruiksvoorwerpen zijn in massaproductie vervaardigd. Bij Nieuwegein bleek het belang van uitgebreid bureauonderzoek essentieel. Aanvullend daarop kun je bijvoorbeeld onderzoeken of deze

Oorlogsresten uit de twintigste eeuw vormen een dilemma

kazemat afwijkt van de gangbare bouwwijze, of de stellingen zijn uitgevoerd conform het *Handboek voor de soldaat* en of de werken zijn afgebroken voordat ze verlaten werden.

Daarbij zijn het vaak de persoonlijke voorwerpen die iedereen aanspreken, zoals het Franse insigne, en de verhalen die hierachter schuil kunnen gaan. Maar ook de opslag van de opgegraven voorwerpen vereist keuzes. Hoe om te gaan met elementen die onderdeel van de kazematten of de inrichting van het terrein eromheen uitmaakten? De trappen, afwateringsbuizen en sokkels bij kazemat Vreeswijk-Oost zijn zware vondsten, die het archeologische bedrijf niet gemakkelijk vervoeren kan en die veel opslagruimte vergen. Daarom is er in overleg met het provinciale depot voor gekozen ze onder de kazemat te bewaren.

Eigendom

In tegenstelling tot de meeste archeologische vondsten uit andere perioden speelt bij die uit de Tweede Wereldoorlog de vraag van het eigendom van het land van waaruit de troepen kwamen. Maar zitten de Amerikanen, Engelsen, Canadezen en Polen te wachten op ladingen verroeste helmen, uitrustingsstukken en jerrycans? Waarschijnlijk niet. Daarom zijn er goede afspraken nodig. Verder mogen bijna alle wapens volgens de *Wet wapens en munitie* niet worden opgeslagen. Bij persoonlijke spullen ligt het anders. Deze zijn eigendom van de oorspronkelijke eigenaars of hun familie. De meeste archeologische depots hebben spullen uit de Tweede Wereldoorlog liever niet, omdat ze vaak veel ruimte innemen en conserveringszorg nodig hebben. Daarnaast moet je je afvragen hoe belangrijk ze zijn voor de kennis van het verleden. Veel van de opgegraven voorwerpen zijn nog in tweedehands- en dumpzaken te koop en musea beschikken over tal van gave exemplaren. Moeten we echt al deze spullen bewaren? Omdat de voorwerpen bij een specifieke plek horen en hierover persoonlijke verhalen vertellen, is het goed een selectie te houden en tentoon te stellen. Ze vormen een tastbare herinnering bij verhalen, foto's en kaarten. ■

Jan van Doesburg, specialist middeleeuwen en nieuwe tijd, Doris Schmutzhart, adviseur erfgoed en ruimte, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en Hester van den Ende, adviseur archeologie bij de Provincie Utrecht, begeleidden deze opgraving, j.van.doesburg@cultureelerfgoed.nl, d.schmutzhart@cultureelerfgoed.nl & hester.van.den.ende@provincie-utrecht.nl.

FOTO RIJKSWATERSTAAT

Zware trappen, sokkels en buizen blijven na de verplaatsing onder de kazemat bewaard

FOTO GEMEENTE AMSTERDAM

De fietsroute Van Wereldformaat leidt door drie werelderfgoederen in Noord-Holland

Fietspad van wereldformaat

Sinds een aantal maanden is vanwereldformaat.nl in de lucht. De site is een initiatief van drie werelderfgoederen: de Stelling van Amsterdam, droogmakerij de Beemster en de grachtengordel van Amsterdam. Deze drie liggen op fietsafstand van elkaar, in de provincie Noord-Holland. In de wereld is dat uniek, drie werelderfgoederen zo dicht bij elkaar. Ze zijn al lang met elkaar verbonden, kennen een gezamenlijke geschiedenis en hebben allerlei overeenkomsten. Daardoor zijn er veel verhalen over te vertellen. Met financiële steun van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn verschillende zaken ontwikkeld, die nu gebundeld zijn op deze website.

Rijksdienst-specialist Jaap Evert Abrahamse tekende de gezamenlijke geschiedenis van de stelling, de droogmakerij en de grachtengordel op. Deze staat ook centraal in de fietsroute Van Wereldformaat door de drie gebieden. Om hun bijzondere cultuurhistorische waarde inzichtelijk te maken zijn er promotiefilmpjes gemaakt. Tot slot zijn ondernemers bevraagd of zij zich bewust waren van het feit dat ze in werelderfgoed werken. Hier kwamen mooie interviews uit voort. Dit alles is nu te zien en te lezen op vanwereldformaat.nl. ✕

60 miljoen extra

Grote rijksmonumenten kampen vaak met restauratieachterstanden. Het gaat dan meestal om kostbare restauraties die niet via de provinciale restauratieregelingen kunnen worden gesubsidieerd. Met de *Subsidieregeling restauratie rijksmonumenten 2019-2020* stelt de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap zestig miljoen euro beschikbaar om deze gebouwen te behouden voor de toekomst. De subsidie kan aangevraagd worden voor restauraties van minimaal 2,5 miljoen euro aan subsidiabele kosten. Als er bij de restauratie ook rekening wordt gehouden met het verduurzamen van het monument kan een eigenaar meer subsidie krijgen.

Nederland wil in 2050 energieneutraal zijn en met deze regeling worden eigenaren gestimuleerd om het moment van de restauratie aan te grijpen om meteen duurzaamheidsmaatregelen te treffen. Een eigenaar kan ook meer geld krijgen als tegelijk met de restauratie de toegankelijkheid van het monument voor het brede publiek of voor mensen met een beperking wordt vergroot. Eigenaren hebben tot en met 16 september de tijd om hun subsidieaanvraag in te dienen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl. ✕

FOTO RCE, KENIS ROOPEBURG

Het geld is voor restauraties van minimaal 2,5 miljoen euro aan subsidiabele kosten

FOTO RCE, LUC BUIJKER

De cursisten gebruiken de Rotterdamse wijk Katendrecht om de opgedane kennis te toetsen

Urban Heritage Strategies

Hoe breng ik de vitaliteit terug in het historische centrum van mijn stad? Hoe benut ik de kwaliteiten van het culturele erfgoed om in mijn stad dit doel te bereiken? En, vice versa, welke nieuwe impulsen kunnen een bestaansbasis en toekomstperspectief bieden aan het erfgoed dat in mijn binnenstad zo jammerlijk staat te verkommeren? Dit zijn de vragen waar veel stedenbouwkundigen wereldwijd mee worstelen. Dezelfde vragen staan centraal in de zomercursus *Urban Heritage Strategies*, die dit jaar voor de vijfde keer wordt gehouden, van 19 tot en met 30 augustus. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed doet dit samen met de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

Dit jaar staat de cursus open voor deelnemers uit de partnerlanden Zuid-Afrika, Brazilië, de Verenigde Staten en Nederland. De twintig deelnemers, geselecteerd uit een bijzonder groot aantal aanmeldingen, worden twee weken getraind in de economische, sociale en ecologische facetten van de erfgoedzorg. De academische kennis wordt geboden door de Erasmus Universiteit en de Technische Universiteit Delft, en de praktische kennis door de Rijksdienst. De cursisten gebruiken de Rotterdamse wijk Katendrecht om de opgedane kennis te toetsen. ✕

Recreatiegebieden van na 1965

Lekker grote achtertuin

Na 1965 zijn er aan de randen van steden veel recreatiegebieden aangelegd. Zoals het Waterlandse Bos bij Almere, Nieuw Wulven bij Houten en het Purmerbos bij Purmerend. Onderzoek wijst uit dat de omwonenden deze gebieden vooral als achtertuin gebruiken.

MERTEN NEFS

We letten er meestal niet zo op, op de recreatiegebieden aan de rand van de stad, waar we met gezin of hond even gaan uitwaaien. Ze zijn eerder een blokje om in het verlengde van onze woonwijk dan een bijzondere bestemming. Toch hebben de recreatiegebieden die na 1965 zijn aangelegd een boeiende ontstaansgeschiedenis, geworteld in sociaal-maatschappelijke ideeën en een unieke

ontwerptraditie. En de gebieden zijn niet alleen cultuurhistorisch relevant, met een nieuw landschapstype: het polderbos. Ze worden ook door de gebruikers gewaardeerd en zijn strategisch onmisbaar voor het leefbaar houden van onze steden. Vooral nu deze drukker worden en te maken krijgen met een veranderend klimaat. Het recente onderzoek *Natuur om de hoek* richt zich op de recreatiegebieden die voort zijn gekomen uit drie

FOTO STAATSBOSBEHEER, JEROEN SCHEELINGS

De recreatiegebieden van na 1965 zijn voorzien van een netwerk van routes

‘Waarom ik hier kom? Voor de hond!’

Onder meer het Purmerbos bij Purmerend fungeert als achtertuin voor de omwonenden

Recreatie in de natuur is sterk verbonden met levensstijl en identiteit

nationale overheidsprogramma's: Groene Sterren, Randstadgroenstructuur en Recreatie om de Stad. Hoe kwamen deze gebieden tot stand, hoe worden ze nu beleefd en welke rol vervullen ze in de toekomst? Het onderzoek is uitgevoerd door Vereniging Deltametropool en de bureaus Urban Synergy en Cultuur & Ruimte, in opdracht van Staatsbosbeheer en met inhoudelijke en financiële deelname van de Rijksdienst voor het Cultureel

Erfgoed. Staatsbosbeheer doet dit vanuit het beheer van groene gebieden rond de stad. Voor de Rijksdienst past het in een verkenning van stedenbouw, architectuur en kunst in de openbare ruimte uit de periode na 1965. Deze zomer is een vervolg gestart met ontwerpend onderzoek. In het najaar vindt er een publieke debatsbyeenkomst plaats.

Steeds diverser

Anno 2019 is recreatie onderdeel van ons dagelijks leven, sterk verbonden met levensstijl en identiteit, en door de komst van nieuwe Nederlanders steeds diverser. Trends in recreatie zijn cumulatief. Elke periode komen er opties bij, zoals de laatste jaren het schatzoekspel *geocaching* en *bootcampen*, een intensieve groepstraining. Maar we blijven ook wandelen en fietsen. De inrichting van de recreatiegebieden van na 1965 speelt maar beperkt in op deze trends. De gebieden met de naam de Groene Sterren zijn vanaf de jaren zestig aangelegd om de groeiende druk van massarecreatie op te vangen. De Randstadgroenstructuur werd in de jaren tachtig het model voor een landschappelijke contramal van de steden in West-Nederland, met een multifunctionele inrichting. En de Recreatie om de Stad-gebieden werden na 2000 ingericht, met daarin nog niet gerealiseerde delen van de Randstadgroenstructuur. In 2010 beëindigde de rijksoverheid het programma en droeg zij het beheer van de gebieden over aan de provincies.

Recreanten

Tijdens het onderzoek zijn recreanten in vier gebieden ondervraagd, namelijk in het Waterlandse Bos bij Almere, in het Purmerbos bij Purmerend, in het Abtswoudse Bos bij Delft en in Nieuw Wulven bij Houten. Deze recreatiegebieden zijn alle vier na 1965 aangelegd in opdracht van de rijksoverheid. De Randstadgroenstructuur en de Recreatie om de Stad-gebieden hebben een eigen positie tussen stadsparken, klassieke stadsbossen zoals het Haagse Bos, en publiekstrekkingen als de duinen, de Veluwe en de Utrechtse Heuvelrug. De nieuwe gebieden voorzien in een behoefte aan recreatieruimte dicht bij huis. Men ging hierbij uit van een verzorgingsgebied met een straal van vijf kilometer.

In de praktijk blijkt de herkomst van de gebruikers vaak dichterbij te liggen, namelijk de omliggende woonwijken. Het doel om een alternatief te bieden voor bezoek aan verder gelegen natuurgebieden en daarmee ook de recreatieve druk daar te minderen is

niet behaald. Veel gebruikers zien het recreatiegebied als achtertuin, als dagelijkse groenvoorziening, waarvan de nabijheid de belangrijkste kwaliteit is. ‘Waarom ik hier kom? Voor de hond!’ gaf een bezoeker in het Purmerbos toe.

Rechte percelen

De onderzochte gebieden kwamen tot stand met de ervaringen van het aanleggen van nieuwe bossen in de IJsselmeerpolders. Deze polderbossen worden getypeerd door rechte percelen en kavelsloten, afgeleid uit het onderliggende polderlandschap. Met een netwerk van routes, beeldende kunst en verwijzingen naar cultuurhistorie, zoals een Romeins fort bij Nieuw Wulven. De locaties zijn vaak pragmatisch gekozen, omdat er grond beschikbaar was of een voormalige vuilstortplaats, ongeschikt voor woningbouw. Die ‘toevallige beschikbaarheid’ zorgt daarvoor niet altijd voor een goede aansluiting op het stedelijke weefsel.

Multifunctionaliteit was een belangrijk uitgangspunt bij de polderbossen: houtproductie, recreatie en natuurontwikkeling. Het succes is niet eenduidig. De lokale recreant is tevreden, maar verder in de regio kent men het gebied vaak niet eens. De houtproductie kwam goed op gang met snelgroeiende populieren, maar deze bleken in de natte polder lastig te oogsten. De natuur moet eigenlijk nog tot volle wasdom komen, maar lijkt veelbelovend.

Meerdere doelen

De huidige betekenis van de recreatiegebieden die na 1965 zijn aangelegd ligt vooral in het dagelijkse gebruik als ‘achtertuin’. Toch zijn er goede redenen om ze meerdere maatschappelijke doelen te laten dienen, met naast recreatie ook ruimte voor biodiversiteit, waterberging en het vastleggen van kooldioxide in planten. Per gebied is het verstandig om te zoeken naar evenwicht tussen bestaand en potentieel gebruik, en tussen historische en strategische waarde, en naar een regionale profilering. Geld vinden voor het beheer is hierbij de grootste uitdaging. Rien van den Berg, voormalig hoofd Landschap bij Staatsbosbeheer: ‘Ook in de jaren zeventig zag men de beheerkosten wel aankomen, maar de aanleg werd doorgezet in de verwachting dat er voldoende geld zou komen.’ Sinds de overdracht in 2010 hebben de recreatiegebieden van na 1965 dringend een verdienmodel nodig. Daarbij zijn er drie toekomstperspectieven mogelijk. Geen standaardoplossingen, maar invalshoeken voor goed maatwerk: het stadsbos, het nutsbos en het oerbos. Het polderbos is erfgoed in wording, een uniek staaltje landschap, dat de komende decennia naar hartenlust aangepast en doorontwikkeld zal worden, met het oog op de sociale en klimatologische uitdagingen. ■

Merten Nefs, programmaleider bij Vereniging Deltametropool, verrichtte met anderen het onderzoek ‘Natuur om de hoek’, merten.nefs@deltametropool.nl. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: beleidsmedewerker Frank Altenburg, f.altenburg@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor het onderzoeksrapport.

Het Keunenhuis bij Winterswijk

‘Gloepens- gaaf, hè?’

Over een kookaltaar, een theater en een dierentuin heeft Nel Schellekens het, als ze praat over het Keunenhuis. In deze boerderij bij Winterswijk begon de ‘van-kop-tot-kont-kok’ deze zomer een ‘culinaire proeftuin’. Het monument is er op een creatieve manier voor aangepast, onder leiding van Natuurmonumenten.

‘Van-kop-tot-kont-kok’ Nel Schellekens tijdens de restauratie aan het werk in de schuur van het rijksmonumentale Keunenhuis uit 1908

HENK HOOGVEEN & ANNET KOCK-ROOD

In het fraaie coulissenlandschap bij de Gelderse plaats Winterswijk duikt plots een lange oprijlaan op. Aan het eind daarvan staat een statige boerderij met jugendstil-versieringen: het Keunenhuis. Op het erf zijn een 'schoppe', een waterput en het Sniedershuuske te zien. Een 'schoppe' is een schuur en het Sniedershuuske was het daglonershuisje van de kleermaker die voor boeren in de omgeving werkkleding naaide. Dit is de Achterhoek, niet al te ver van de Duitse grens. In 1908 werd het Keunenhuis herbouwd nadat de eerdere boerderij door brand verloren was gegaan. Geheel tegen de traditie in is de nieuwe andersom

geplaatst, zodat het voorhuis naar de weg gekeerd kwam te staan. Daarbij is er alles aan gedaan om het gebouw er zo voornaam mogelijk uit te laten zien. Het Keunenhuis is namelijk een kwartjesscholtenboerderij, 'een soort wannabe-scholtenboerderij', grapt bewoner Nel Schellekens. De eigenaren waren dan wel aanzienlijke boeren met veel grond in bezit, een waar landgoed, ze waren nooit officieel scholte, oftewel de schout, met pachtboerderijen onder zich. Tot eind 2012 was het rijksmonument nog eigendom van Jantje Hijink-Boerma. Omdat zij en haar overleden man geen kinderen hadden, zocht zij contact met Vereniging Natuurmonumenten.

Daaraan had de familie al rond 1980 het bij het landgoed behorende moerasbos Bekendelle verkocht. Het was namelijk de grote wens van Hijink-Boerma dat de eenheid van het landgoed na haar overlijden zou blijven bestaan.

Missie volbracht

Ook Natuurmonumenten zag de cultuurhistorische waarde van het landgoed met boerderij, bos, boomgaard, akkers, houtwallen, wei- en hooilanden. De vereniging kocht het in augustus 2012. De rest van haar leven mocht de boerin in het huis blijven wonen. Ze overleed echter twee maanden na de verkoop. Haar missie was volbracht. Natuurmonumenten zat nu plotseling met de vraag hoe deze grote boerderij het beste benut kon worden. Gelukkig kwam Nel Schellekens in beeld. Zij gebruikt het Keunenhuis nu als 'culinaire proeftuin'.

Ze ontwikkelen biologische etenswaren van Achterhoekse bodem

Al vroeg was de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed betrokken bij de plannen voor de aanpassingen die het rijksmonument hiervoor moest ondergaan. Schellekens en haar partner Henk den Herder hadden 25 jaar lang een succesvol restaurant in Winterswijk. Daar kookten zij met gewassen en dieren uit de streek en met wat anderen als 'afval' zagen. Zij gebruikten alles, van kop tot kont, zeg maar. In het Keunenhuis zien zij een nieuw avontuur. Het is een plek waar zij hun filosofie ten aanzien van duurzaam voedsel kunnen uitbouwen en directer kunnen overbrengen op hun gasten. Hier koken ze niet alleen, maar ontwikkelen ze samen met boeren en ondernemers biologische etenswaren van Achterhoekse bodem. 'Het landschap op je bord', als het ware. Ook hier gaan Schellekens en Den Herder voedselverspilling tegen. Ze gebruiken alle restjes. En in de wei komen ossen te staan, waarvan het vlees elders niet wordt gegeten, maar hier wel, onder de noemer 'mannenvlees'. 'Het gebouw, de omgeving en de nieuwe gebruikers passen perfect bij elkaar', vertelt Ellen de Kroon, projectleider bij Natuurmonumenten. 'Dat maakt deze "herbestemming" erg sterk. Dit zie je terug in het enthousiasme van Natuurmonumenten, subsidieverleners, buurtgenoten, bouwvakkers en andere betrokkenen.'

Alderbastend prachtig

Het Rijk droeg met 405.000 euro bij aan de restauratie. Vanuit het regeerakkoord van vorig jaar is voor de restauratie, herbestemming en verduurzaming van cultureel erfgoed een extra budget van 325 miljoen euro beschikbaar gesteld. Het Keunenhuis is een van de 27 rijksmonumenten die daar al een restauratiesubsidie uit ontvingen. »

Tot eind 2012 woonde de laatste boerin er nog

Het Keunenhuis is een statige boerderij met jugendstil-versieringen

FOTO NATUURMONUMENTEN, LENNEKE LINGMONT

FOTO NATUURMONUMENTEN, LAURENCE BELDIERFIELD

FOTO RCE, HENK HOOGVEEN

IN EN UIT DE STEIGERS

Enkele bijzondere restauraties door Natuurmonumenten zijn nu voor iedereen te bezoeken. Met *Natuurmonumenten in de steigers* krijg je een exclusief kijkje achter de schermen. Ook het eindresultaat is te bewonderen tijdens *Natuurmonumenten uit de steigers*. Zie voor de agenda www.natuurmonumenten.nl/indesteigers.

In de veestal staat tegenwoordig een glazen rijpingscel voor het vlees

De koeienstront kleefte nog in donkere vlekken tegen de muren van 'theater' Mest

» Dit gebeurde via de *Subsidieregeling restauratie rijksmonumenten 2018*, een rijksregeling uitgevoerd door de Rijksdienst. 'Gloepensgaaf, hè? Ooh, het wordt zo alderbastend prachtig!' riep Schellekens steevast bij de bezoeken van de dienst. Altijd was zij druk in de weer om dingen te regelen met leveranciers van allerlei apparatuur. Want niets is standaard en alles is op maat gemaakt. Het was gemakkelijker geweest om de boel uit te besteden aan één bedrijf. Maar Schellekens zocht samen met Natuurmonumenten naar creatieve oplossingen om de monumentale uitstraling te behouden.

Een tijdrovende klus en veel gepuzzel, maar met als resultaat een rijksmonument vol hypermoderne apparatuur, zorgvuldig ingepast en weggewerkt. Een prestatie op zich. Zo zijn er geen nieuwe afvoerpijpen op het dak gezet. Samen met de installateur is bedacht om de aanvoer van verse lucht niet door een gat in de gevel te laten plaatsvinden, maar via het plafond van het portaal bij de deeldeuren. En de afvoer gaat via de zolder naar buiten vanachter de met planken beschoten topgevel. De boerderij heeft geen gasaansluiting en is nu uitgerust met warmtepompen. De warmte die vrijkomt in de keuken en in het proeflokaal wordt teruggewonnen. Dat geldt ook voor al het water. Net als bij het van-kop-tot-kont-koken worden in het gebouw alle reststromen verwerkt. De hele opzet van het Keunenhuis is dus circulair.

Respect

Een uitdaging was de korte bouwtijd. Tijdens de verbouwing moesten er nog veel beslissingen worden genomen. Aan tafel zaten onder andere de gemeente Winterswijk, de Provincie Gelderland, Natuurmonumenten, de architect, de aannemer, de installateur en de Rijksdienst. In die overleggen was

er respect voor ieders inbreng. 'Dit vertaalde zich in de trots en positieve energie die heersten op de bouwplaats, wat zijn uitstraling ook op mij had als onverwachte bezoeker', aldus Jan van 't Hof, afdelingshoofd Monumenten & Collecties bij de Rijksdienst. 'De dienst is steeds aangehaakt bij dilemma's, zoals de keuze van het behang voor de museale eetkamer, op basis van historisch onderzoek.' Ook een uitdaging waren de hoge hygiëne-eisen in verband met de voedselproductie.

Alles moest glad en afneembaar worden, maar er is tot het uiterste gegaan om te kijken waar de monumentale afwerkingen bewaard konden blijven. De bijzondere sfeer en het originele interieur vormen een ware tijdscapsule. De boerin was steeds kleiner gaan wonen in het grote huis. Telkens deed zij weer een kamer dicht. Een kalender naast een oude draaischijftelefoon bijvoorbeeld is nog van 1961. Sommige vertrekken hebben daarom een musealere functie gekregen en zijn weer volledig ingericht met de spullen die er stonden na haar overlijden. In het voorhuis zijn dit de monumentale keuken en eetkamer en in het bedrijfsgedeelte de knechtenkamer en -keuken.

'Kookaltaar'

Aan de andere kant van de middengang en op de verdieping zijn Schellekens en Den Herder gaan wonen. De deel en de stallen zijn het werkgedeelte gebleven. Het hart van het nieuwe bedrijf is het proeflokaal in de deel, met in het midden Schellekens' 'kookaltaar' van vijf meter lang. Rondom schuiven gasten aan om te proeven. In de veestal staat nu de 'dierentuin', Schellekens' benaming voor de glazen rijpingscel voor het vlees. Elders zijn de beenhouwerij, de bakkerij, het brouwlokaal en de

bloemen-, groente- en fruitkraam ondergebracht. Op de hooizolder liggen de hammen verder te rijpen en hangen de bonen en de kruiden te drogen. 'De potstal is nu het "theater", met de naam Mest. Dat staat voor Maak-En-Smaak-Theater', vertelt Nel Schellekens. 'Het is een inspiratieruimte, waar 'meststof' tot de groei van inspiratiezaadjes leidt.'

Een uitdaging waren de hoge hygiëne-eisen in verband met de voedselproductie

Dat er tot in detail aandacht was voor de sfeer van de oude situatie, blijkt uit de inspanningen van de aannemer om hier zelfs stukken koeienstront tegen de muur te conserveren. De varkensstal is tegenwoordig de hypermoderne productiekeuken voor de Achterhoekse etenswaren die in het Keunenhuis worden ontwikkeld. Ook staat hier een grote werktafel voor gastlessen, onder andere voor leerlingen van koksopleidingen. De statige kwartjes-scholtenboerderij is weer in vol bedrijf. ■

Henk Hoogeveen, adviseur architectuurhistorie, en Annet Rood, adviseur bouwkunde, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleiden deze restauratie en herbestemming, h.hoogeveen@cultureelerfgoed.nl & a.rood@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.keunenhuis.nl.

OUD THEATERDOEK BEVAT CHROOM-6

FOTO GEMEENTE BREDA

De verf op een recent teruggevonden theaterdoek uit de jaren dertig bevat het gevaarlijke chroom-6. Dat blijkt uit onderzoek van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het doek is twee jaar geleden ontdekt bij de verbouwing van de Casino-bioscoop in Breda tot een zogeheten *foodhall*. De vondst werd op veertien meter hoogte gedaan, in de toneeltoren. De bioscoop uit 1933 fungeerde aanvankelijk ook als theater. Het historische achterdoek meet zes bij negen meter. Op de ene kant is de weelderige art-deco-foyer van het Amsterdamse Theater Tuschinski geschilderd. Op de andere kant staat een kleurrijke tuin. De schilderijen zijn vervaardigd door decorontwerper Jaap van Dam. Oude theaterdoeken zijn zeldzaam. Ze werden voor een bepaalde voorstelling gemaakt en daarna weggegooid of overgeschilderd. Afgezien van wat waterschade verkeerde het decor in goede staat. Maar om de conservering en restauratie goed aan te pakken wilden de gemeente Breda en de restaurator onder meer weten welke pigmenten Van Dam heeft gebruikt. De Rijksdienst achterhaalde dat er zich chroomgeel en chroomoranje onder bevinden. Die zijn giftig en kankerverwekkend, omdat ze lood bevatten. Er zit bovendien chroom-6 in, dat de laatste tijd veel in het nieuws is vanwege de gezondheidsrisico's. Op het doek kan dat geen kwaad, maar bij afschilferen kun je het via de luchtwegen binnen krijgen. Een belangrijk advies van de dienst is dan ook dat de restaurator zich bij het werken aan het doek goed tegen losgelaten verf beschermt. Voor museumbezoekers is er gelukkig geen gevaar, ook niet als er chroom-6 in een schilderij verwerkt is. Maar het is nog onbekend waar het bijzondere achterdoek te zien zal zijn, want de plannen voor de restauratie zijn nog niet concreet. ☒

Inez van der Werf, specialist conservering en restauratie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, i.van.der.werf@cultureelerfgoed.nl.

FOTO RCE

Na drie jaar verbouwen werd in Leiden deze zomer Museum De Lakenhal heropend. Op de nieuwe afdeling Modernisme vind daar je tussen buismeubels van Theo van Doesburg en een pianolampje van Ko Oud en Willem Gispen een speciale wieg. Deze wieg is ontworpen door architect Kees van der Wilk. Het is een meubelstuk met een bijzonder familie verhaal en een even bijzonder restauratie verhaal. Kees van der Wilk werd in 1895 in Leiden geboren als kind van een schoenmaker en een dienstbode. Als architect was hij voornamelijk werkzaam in Amsterdam. Een van zijn bekendste gebouwen is de synagoge aan het Jacob Obrechtplein. In 1924 tekende Van der Wilk de wieg voor zijn eerstgeboren zoon Hans, samen met een commode. We weten niet welke timmerman ze heeft gemaakt en er zijn geen andere meubels van Van der Wilks hand bekend. De commode is helaas niet bewaard gebleven.

De wieg bezit duidelijk de vormtaal van de Stijl en het modernisme. Wat betreft kleurgebruik heeft Van der Wilk echter gekeken naar de Amsterdamse School. Dus geen primaire kleuren, maar warm groen, goudbruin, crème en goud. Dit is niet raar, want hij had in die tijd contact met de Amsterdamse School-architecten Dick Greiner en Piet Kramer. Via zijn contacten bij de architectenkring De 8 en Opbouw is hij waarschijnlijk gevraagd om Hans' wieg en commode te presenteren op de Wereldtentoonstelling van 1925 in Parijs. Ze stonden opgesteld in het door Jan Staal ontworpen Nederlandse paviljoen. Het is dus niet zomaar een wieg. Hij is altijd in de familie Van der Wilk gebleven en altijd gebruikt, behalve door de laatste twee generaties. In 2006 schonk de

Stel, er staat een bijzondere wieg voor je neus, uit 1924. En die wil je restaureren. Maar alle verf is er afgeschuurd. En de gehele stoffering ontbreekt. Hoe kom je er dan achter hoe hij er oorspronkelijk uit zag? Lastig, lastig. Toch is het gelukt. De prachtige Amsterdamse School/de Stijl-wieg van architect Kees van der Wilk is als het ware wedergeboren. SYLVIA VAN SCHAIK

De wedergeb

familie het meubel aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De afgelopen maanden heeft de dienst de wieg gerestaureerd, zodat hij nu kan stralen in De Lakenhal.

'Binnenstoffering goudbruin'

Op de Wereldtentoonstelling maakte de fotograaf Bernard Eilers foto's van de wieg en de commode. Op de achterkant van de foto van de wieg schreef Van der Wilk: 'Crème- en zwartgelakt, versiering goud, gordijntjes groen, binnenstoffering goudbruin.' Deze aantekening werd het belangrijkste uitgangspunt voor de restauratie. Toen hun dochter Tineke in 1929 geboren ging worden vond Van der Wilk, of zijn vrouw Lien, de kleuren van de wieg te donker. Het groene hemeltje en de binnenstoffering vervingen zij door een fris bloemetjesstofje en simpel wit. In 1954 onderging de wieg voor Hans' zoon Ronald nogmaals een verandering: weer ander textiel, en nu werd ook de bak overgeschilderd. In de jaren tachtig schuurde Hans' vrouw Bella de wieg en zette hem in de witte grondverf. Maar hij is daarna niet meer gebruikt. Marieke, de vrouw van Ronald, vertelt hierover: 'De wieg stond bij ons in de garage weg te schimmelen en we vonden het echt niet gezond om onze kinderen erin te leggen.' Toen gaf het echtpaar hem aan de Rijksdienst. Nadat hij tien jaar in depot had gestaan bood de dienst de wieg aan De Lakenhal in bruikleen aan. Kees van der Wilk had tenslotte Leidse wortels. Het restauratiefonds van de Vereniging Rembrandt maakte een restauratie mogelijk, die behoorlijk ingewikkeld was. Restaurator Karin van der Lem en textielspecialist Denise van der Vegt werkten er met de Rijksdienst aan mee. Archiefonderzoek naar extra fotomateriaal en andere bronnen waaruit blijkt uit welke materialen de stoffering oorspronkelijk bestond en welke kleuren en glans de wieg precies had, leverde helaas niets op. Een familiealbum bevatte slechts zwart-witfoto's. Op Eilers' Wereld-tentoonstelling-foto's zijn de meeste details te zien. Daarmee werden zij de belangrijkste bron. En dat zorgde gelijk voor een belangrijke keuze. De wieg werd teruggebracht naar de originele situatie.

Een goede analyse

Naar de houten onderdelen is veel onderzoek gedaan. Aangezien de bak geheel was afgeschuurd was er weinig tot geen verf over. Maar op de onderkant en een paar andere plekken waar Bella niet heeft kunnen komen zat nog wat. Daarmee lukte het om een goede analyse te maken en wat bleek? Naast crème op de bak en zwart op de voet werd er op de sluitblokken aan de achterkant rode verf gevonden. Het is allemaal lijnolieverf in hoogglans. De kegel bovenop en de komma's aan de zijkant werden goud. Even twijfelden de restauratoren of de komma's niet rood moesten worden, maar Marieke zei: 'Nee hoor, ze horen goud te zijn.' Zoals Kees van der Wilk in 1925 al achter op de foto had geschreven dus. Maar welke mate van vergulding? Het is lijmvorgulding met een zijdeglansuitstraling geworden.

En welke kleuren groen en goudbruin kies je voor de stoffen? Welk weefsel zie je op de foto? Dit bleek een platbinding te zijn en de glans duidde op zijde. Op basis daarvan kon een stof gekozen worden. Maar hoe is die gerimpeld en hoe vallen de plooien? En welke vorm en kleur krijgt het kussentje? En hoe is het lakentje afgewerkt? Met kant of zonder kant? Ga je de stof zelf verven om de juiste kleur te krijgen? Na lang zoeken vonden de restauratoren een kant-en-klare stof die voldeed aan het beeld op de foto. Dit scheelde veel tijd en dat is ook een factor die meespeelt bij een restauratie als deze, want de heropening van De Lakenhal kwam steeds dichterbij. Het resultaat is daar nu te zien. Achterachterkleinzoon Quinten mocht van het museum even in de wedergeboren familie wieg liggen. Een bijzonder moment. 'Ik hoopte al dat ik vandaag aanwezig zou zijn,' zei een van de suppoosten, 'want die wieg heeft zo'n bijzonder verhaal.' ■

Sylvia van Schaik, conservator bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor de wieg, s.van.schaik@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.lakenhal.nl. En kijk op YouTube een filmpje over de restauratie.

FOTO RIE, WENDY OAKES

In de jaren tachtig is de wieg grondig geschuurd en in de witte grondverf gezet

Ontworpen door architect Kees van der Wilk

oorte van een wieg

Op de Wereldtentoonstelling van 1925 stond de wieg in het Nederlandse paviljoen

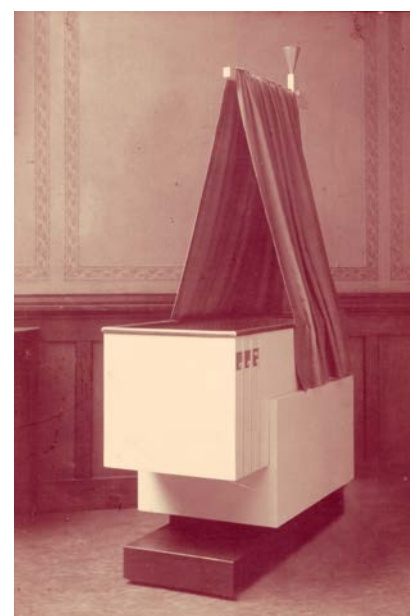

FOTO NEDERLANDS FOTOMUSEUM, BERNARD EILERS

In 1925 stond de wieg van Van der Wilk op de Wereldtentoonstelling in Parijs

FOTO RCE, MARGARETA SVENSSON

Na restauratie ziet de wedergeboren wieg er weer net zo stijlvol uit als in 1924

Quinten, de achterachterkleinzoon van architect Kees van der Wilk, mocht in Museum De Lakenhal even in de gerestaureerde wieg liggen

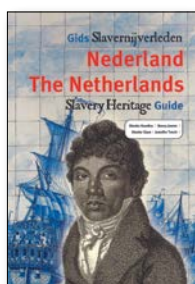
FOTO RCE, MICHEL MEES

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

EEN MONUMENT ROLSTOELVRIENDELIJK MAKEN
Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 8 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Er bestaan tal van mogelijkheden om ervoor te zorgen dat mensen in een rolstoel zich door een monument kunnen bewegen. Bij het aanleggen van een lift en een hellingbaan en dergelijke is het zaak om de cultuurhistorisch waardevolle aspecten van het oude gebouw zo veel mogelijk intact te laten. Deze brochure biedt daar handvatten voor.

GIDS SLAVERNIJVERLEDEN NEDERLAND
Dienke Hondius, Nancy Jouwe e.a., LM, Volendam, 176 pag., € 15,-, ISBN 978 94 6022 504 8

In deze gids beschrijft de Vrije Universiteit honderd locaties in Nederland die met slavernij verbonden zijn. Het gaat daarbij voornamelijk om de achttiende eeuw. Zoals de Kaapse Bossen bij Doorn. Die naam kregen ze in 1752 van de nieuwe eigenaar, de Zuid-Afrikaanse Hendrik Swellengrebel. De bossen deden hem namelijk aan het bos bij Kaapstad denken. Bij zijn verhuizing naar Nederland nam zijn dochter uit Zuid-Afrika een slavin mee, maar die werd bij de grens teruggestuurd, omdat slavernij hier verboden was. Ander voorbeeld: het Academieggebouw in Leiden. Daar studeerde in 1742 Jacobus Capitein af in de theologie. Deze vrijgelaten slaaf vond het een goed idee om bedelaars en andere leeglopers als slaaf te verkopen. En zo nog 98 andere locaties.

DE ROL VAN ERFGOED BIJ MAATSCHAPPELIJKE VRAAGSTUKKEN

Faro Convention Meeting
Tracy Brown, Martine Croll e.a., Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 32 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Cultureel erfgoed kan de sociale cohesie versterken. Monumenten, archeologische resten en kunstwerken zijn vooral van waarde door de betekenis die mensen eraan hechten. Publieksparticipatie in de erfgoedzorg is dan ook niet meer dan logisch. Daar gaat deze uitgave van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed dieper op in. Bijvoorbeeld op de vrijwilligers die tijdens de Heiligdomsvaart in Maastricht de reliekschrijn van Sint Servaas dragen. En op de ondernemers die graag samenwerken om de geschiedenis van de Via Belgica aan bezoekers over te brengen, een Romeinse weg die dwars door Limburg stak. Betrokkenen de ruimte geven, dat is een belangrijke taak van de professionele erfgoedzorger tegenwoordig.

NIJHUIZUM

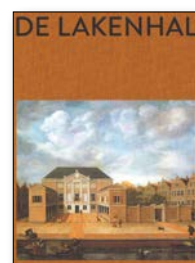
Frieslands kleinste kerk
Hidde Feenstra en Albert Reinstra, Noordboek, Gorredijk, 152 pag., gebonden, € 17,50, ISBN 978 90 5615 501 8

Slechts twaalf meter lang is-ie, het kleinste kerkje van Friesland. De preekstoel moet gewoon wel aan de kopse gevel hangen in plaats van aan de lange zijgevel, zodat er nog banken bij passen. Specialist kerkelijke bouwkunst van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Albert Reinstra onderzocht de kerk van het dorpje Nijhuizum op bouwhistorische wijze. Samen met historicus Hidde Feenstra beschrijft hij het gebouw en zijn geschiedenis. Het protestantse kerkje is in 1721 gebouwd, nadat zijn middeleeuwse voorganger waarschijnlijk verzakt was op de slappe veengrond en beschadigd geraakt door overstromingen. In de negentiende eeuw zijn er twee extra ramen in gemaakt, zo blijkt uit het onderzoek.

MUSEUM DE LAKENHAL

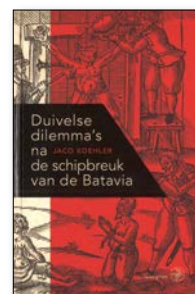
Gebouw, geschiedenis, collectie
Prosper de Jong, Nicole Roepers e.a., Naio10, Rotterdam, 344 pag., gebonden, € 49,95, ISBN 978 94 6208 490 2

Rembrandt hangt er, Gerrit Dou, Jan van Goyen, Floris Verster, Theo van Doesburg, Jan Wolkers en andere Leidse kunstenaars. Het dramatische Laatste oordeel van Lucas van Leyden staat er natuurlijk. Net als de beroemde hutspotketel die een vrijbuiters bij het ontzet van Leiden uit een Spaanse schans meenam. Maar dit boek over museum de Lakenhal begint en besluit met foto's van breekwerk, houten platen die ramen beschermen en ingepakte schilderijen, want het is in juni heropend na een forse restauratie en uitbreiding. Daarbij is de recente overkapping van het voorplein gelukkig weggehaald, zodat je de gevel uit 1641 weer goed kunt bewonderen. Je ziet gebeeldhouwde schapen, het stadswapen gehuld in een schapenvacht, en wollen draperieën met keurloden. Want hier keurden staalmeesters wollen stoffen. Sinds 1874 fungeert het gebouw als stedelijk museum. Dit mooie overzichtswerk bevat ook enkele foto's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

DUIVELSE DILEMMA'S NA DE SCHIPBREUK VAN DE BATAVIA

Jaco Koehler, Walburg Pers, Zutphen, 100 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 94 6249 323 0

Nadat het Nederlandse schip de Batavia in 1629 voor de Australische kust was vergaan moordden de schipbreukelingen elkaar op een eilandje uit. Dat had volgens cultuurfilosoof Jaco Koehler voorkomen kunnen worden als degenen die hulp waren gaan halen daar eerst krachtige leiders aan hadden gesteld. In dit boek reconstrueert hij de gebeurtenissen.

KUNST OP NEDERLANDSE STATIONS

Laura van Grinsven, Peter Michiel Schaap en Dirk van Weelden, Thoth, Bussum, 264 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 90 6868 788 0

Architect Pierre Cuypers liet in 1889 het Centraal Station van Amsterdam rijk versieren met onder meer personificaties van stoom en gastvrijheid. En met een geveleugeld wiel, het internationale symbool van de spoorwegen. In het nieuwe station van Amersfoort zijn twee reliëfs opgenomen die Emil van den Bossche in 1901 voor het oude, inmiddels gesloopte station had gecreëerd. Ze stellen treinpersoneel voor dat hard werkt in een sierlijke art nouveau-omlijsting. En in 1939 doneerden tweehonderd kruikers geld voor een tegeltableau van een kruier, dat in het station van Haarlem werd aangebracht. Het is gemaakt door Jaap Gidding ter ere van honderd jaar spoor in Nederland. Deze catalogus van de kunst op Nederlandse stations is voorzien van tamelijk kleine foto's, maar gelukkig wordt er een hele rits ruim toegelicht.

WEDEROPBOUWBOERDERIJEN

Agrarisch erfgoed in de strijd over traditie en modernisering

Sophie Elpers, Naio10, Rotterdam, 328 pag., gebonden, € 24,95, ISBN 978 94 6208 461 2

Eerst zijn er vijfhonderd bij de Grebbelinie gesloopt en aan het eind nog eens 8.500 in Noord-Brabant, Gelderland en Limburg. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn er in Nederland meer dan negenduizend boerderijen verwoest. Al meteen in 1940 werden er nieuwe gebouwd. En al tijdens de oorlog wordt ervoor gepleit om dat in de streekeigen vormtaal te doen. Maar ook 'genormaliseerde' boerderijen hadden zo hun voordelen. Volkenkundig onderzoeker Sophie Elpers schrijft in dit boek over dat spanningsveld. Veel boeren wilden graag moderniseren. Na vijf jaar chaos hadden zij dringend behoefte aan orde. Hun blik richtte zich daarbij op een praktischer ingerichte boerderij dan voorheen.

OPPERVLAKTEKARTERING TIJDENS ARCHEOLOGISCHE PROSPECTIE

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2 pag., gratis download via www.cultureelerfgoed.nl

Inspecteer de molshopen en de slootkanten, bestudeer een kale akker en kijk of je archeologische vondsten doet. Als dat veel gebeurt, kunnen er zich niet al te diep in de grond wel eens meer sporen van menselijke aanwezigheid bevinden. Op dit informatieblad staan richtlijnen hoe archeologen deze zogeheten oppervlaktekartering het beste aan kunnen pakken. Het blad maakt deel uit van een reeks van twaalf verschillende methoden van inventariserend veldonderzoek. ☒

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Versijnt vier maal per jaar.
Jaargang 11, nummer 3, augustus 2019

Eindredactie Dirk Snoodijk
(d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Ruben Abeling, Mieke van Bers, Menno van der Heiden, Janneke Hille, Roland Huguenin, Geertje Huisman, Esther Jansma, Ineke Joosten, Dolf Muller, Daphne Nieuwenhuijse, Ben Kooij, Birgit Reissland, José Schreurs, Jinna Smit, Marike Snoek en Huub van de Ven

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving en druk Xerox OBT, Den Haag
Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed?

Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren. Of mail naar info@cultureelerfgoed.nl of bel 033 - 421 7 456. De InfoDesk is er ook voor adreswijzigingen, bestellingen van meerdere exemplaren en al uw vakinhoudelijke vragen.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
033 - 421 7 421
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Archief, bibliotheek en collecties

Open ma t/m vr 9-17 uur
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

Vestiging Rijswijk

Visseringlaan 3 | 2288 ER Rijswijk

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op PEFC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. Het blad is gedrukt onder certificering van de Stichting Interne Milieuzorg. De biofolie waar het in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

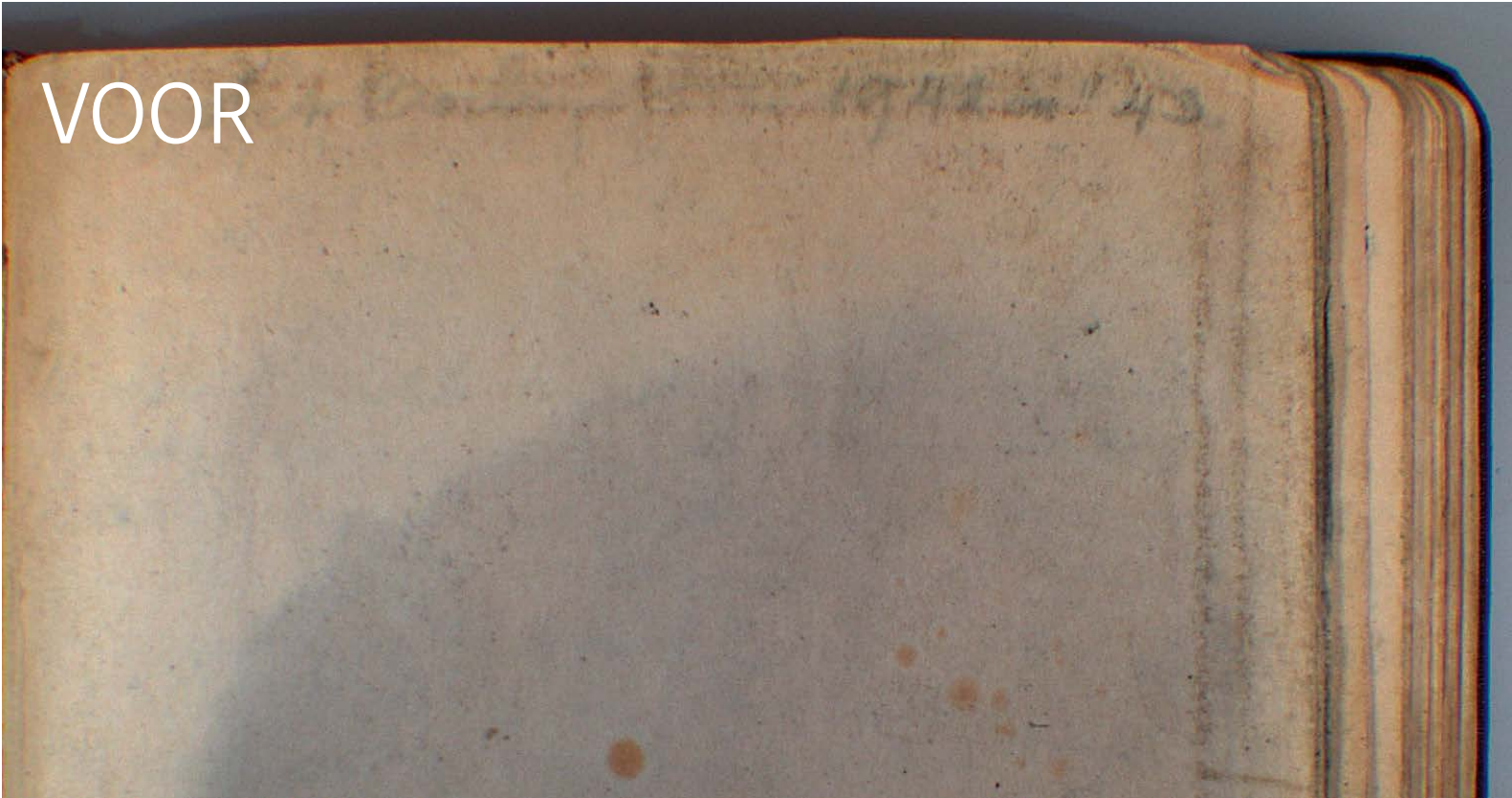
ONZICHTBAAR
DAGBOEK

Het is een onopvallend zwart boekje. ‘5 nov. 1942 - 31 aug. 1943, Dagboek van J.C. Hamel’ staat op een witte strook papier op de kaft. Het boekje is een authentiek relict van de Japanse bezetting van Nederlands-Indië. Dominee Hamel legde hierin zijn dagen in Rin Tin vast, het beruchte kamp vol krijgsgevangenen uit Indië, aan de Birmaspoorlijn in Thailand. De legerpredikant schreef over het kamp-leven, dat gevuld was met honger, ziekte en talloze

begrafenissen. Niet voor niets werd Rin Tin ook ‘het dodenkamp’ genoemd. Nauwkeurig noteerde Johan Hamel namen en sterfdagen en dat maakt het boekje zo belangrijk voor nabestaanden. Het is tegenwoordig in bezit van een zoon van een van de gevangenen. Helaas zijn door de inwerking van vocht grote delen van de blauwe inkt niet meer leesbaar. Een nieuwe aankoop van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Video Spectral Comparator-apparaat, maakt het mogelijk verbleekte inkt weer zichtbaar te maken. Zonder chemie, alleen door de pagina’s te bestralen met licht in een specifiek

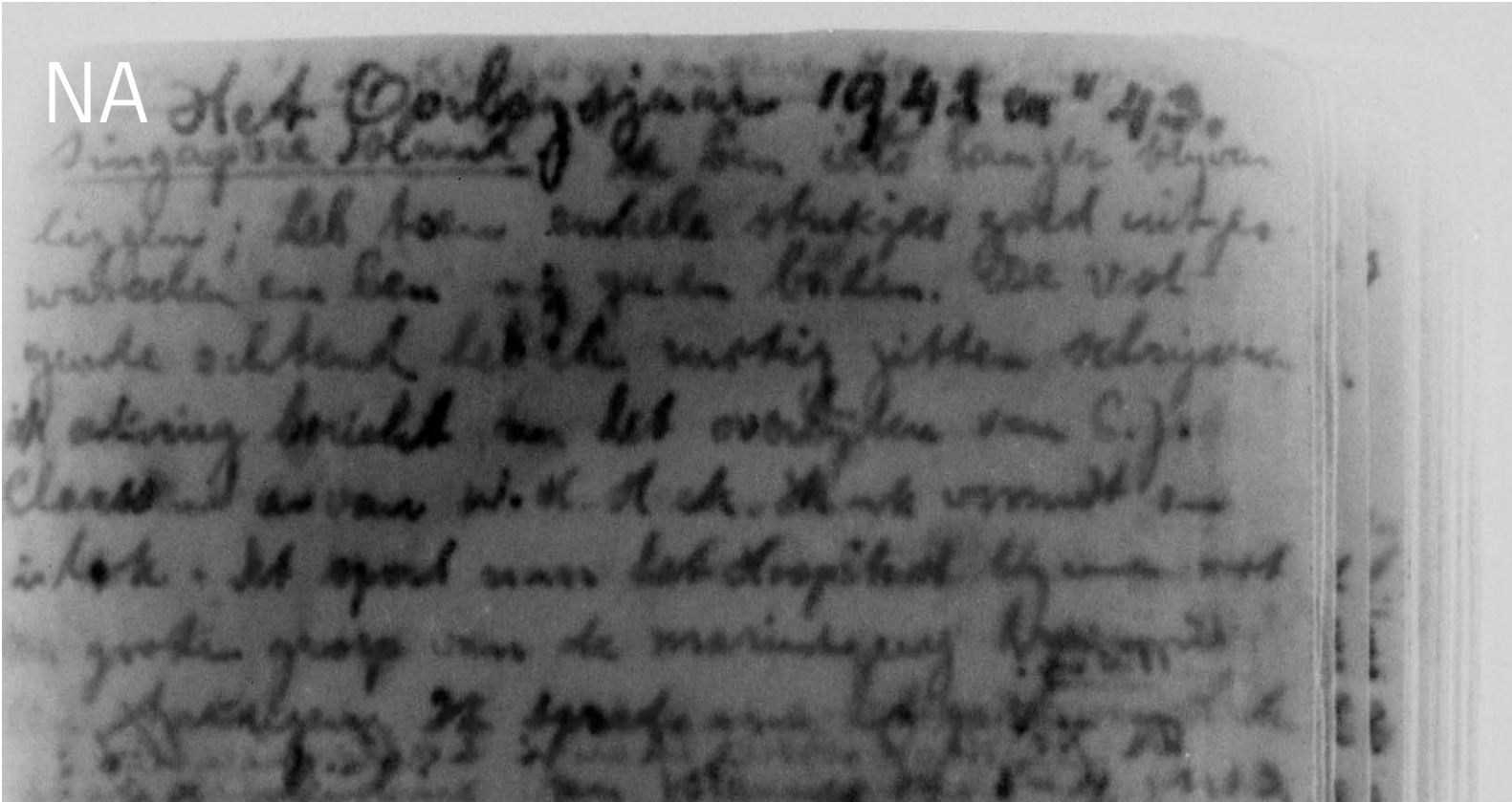
golflengtegebied. Deze techniek gebruikt de politie om vervalsingen op te sporen. Voor een boek over Rin Tin vroeg de zoon via het Nationaal Archief aan de Rijksdienst om Hamels dagboek onder de Video Spectral Comparator te leggen. De eerste pagina oogt onbeschreven, maar door het apparaat lezen we dat Hamel dit dagboek in Singapore begon en dat er ook op die dag weer een dode viel. ☒

Birgit Reissland, specialist erfgoed op papier bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek, b.reissland@cultureelerfgoed.nl.

Grote delen van het dagboek van legerpredikant Hamel uit een krijgsgevangenenkamp aan de Birmaspoorlijn zijn verbleekt

Onder de Video Spectral Comparator wordt het schrift weer zichtbaar

FOTOS RCE, BIRGIT REISSLAND